

Kulturně historické
dědictví kolem nás

Kulturní dědictví tradiční vesnice

Jiří Woitsch

Není tomu tak dávno – protože nějakých sto padesát či sto let je i v dějinách střední Evropy jen prchavým okamžikem – kdy byla lidová kultura považována za nejryzejší dědictví národní minulosti a vesnické selské vrstvy byly zobrazovány jako dokonalí reprezentanti formujícího se českého národa. Venkovská architektura, oděvy, řemesla a zejména folklor – tedy písně, tance či lidová vyprávění se těšily mimořádné pozornosti nejširší veřejnosti a třeba v době příprav a konání Národopisné výstavy československé v roce 1895 se bylo možné s těmito fenomény a snahou o jejich dokumentaci a prezentaci setkat takřka na každém kroku./1

Zhruba před sto lety taktéž koření i počátky skutečně vědeckého zájmu o lidovou kulturu českých zemí. Vzniká národopis jako akademická disciplína a předmětem jeho studia je zprvu i v pozdějších letech právě a mnohdy výhradně život obyvatel raněnovověké a novověké vesnice. Disciplína, která byla později označována mnoha dalšími názvy (lidověda, etnografie a folkloristika, etnologie), se však samozřejmě měnila. A to nezřídka i v důsledku proměn svého výzkumného terénu, který ve 20. století prodělal bouřlivý vývoj v důsledku masivní industrializace a urbanizace, o sociálních, politických či ideologických převratech nemluvě. A tak jakkoliv bývá i současné odborné studium lidové kultury někdy kritizováno pro staromilství, nacionalismus a nedostatečnou provázanost s vývojem humanitních a sociálních věd ve světě, lze tvrdit, že o většině oblastní tradiční hmotné, duchovní i sociální kultury – a zejména o jejich historických formách – jsme informováni velmi dobře. K dispozici je nepřehledné množství specializované odborné literatury, muzejní expozice i depozitáře jsou plné zajímavých artefaktů, desítky tisíc fotografií a filmů zachycují nejrůznější projevy tradiční kultury, z nichž některé zajímavým způsobem fungují dodnes.

Problémem však je obecné povědomí nejširší veřejnosti, o tom, co vlastně tradiční lidová kultura byla a je, proč je důležité ji poznávat a starat se o její „dědictví“. Přitom je nutné zdůraznit, že vzhled našich vesnic i celé historické kulturní krajiny byl hluboko do 19. století jen v mizivé míře formován grandiózními, dnes neadekvátně přeceňovanými, krajinnými plány pozemkových vrchností, stavbou hradů, zámků, kostelů či zakládáním měst. Byla to především každodenní práce vesnických zemědělců, řemeslníků či lesních dělníků, kteří vtiskli středoevropské krajíně nezaměnitelnou tvář. A též společenské vztahy, zbožnost či slovesnost našich předků byly v drtivé míře sociální organizací, religiozitou a folklorem venkovské agrární společnosti.

Je proto poněkud paradoxní, že víme (a učíme se) mnohé o kultuře elit, že známe, jak se stavěly hrady a katedrály, že umíme vyjmenovat řadu skvělých literárních děl středověku a raného novověku. Neméně komplexní a mnohvrstevnatá neelitní kultura (i když rozlišování tzv. vysoké a nízké kultury je pro jejich vzájemnou propustnost a časté interakce spíše

instrumentální a často kritizované) se naproti tomu jeví být bílým místem našeho kulturního a historického povědomí.

Podoba tradičního venkovského domu, ve kterém žila drtivá většina našich předků, pak pro mnohé nabývá spíše forem chalupářské karikatury, pokud možno se zavěšeným loukoťovým kolem v průčelí.² Pohádky a pověsti známe jako zajímavé příběhy z podání Boženy Němcové či Karla Jaromíra Erbena, o jejich původních funkcích a způsobech tradování ve vesnickém prostředí tušíme pramálo. Lidové divadlo, obřady, obchůzky, koledy, taneční a hudební folklor si ztotožňujeme s namnoze směšným jucháním na pódíích nejružnějších festivalů, aniž bychom věděli, jak důležité symbolické, religijní či společenské funkce tyto aktivity měly v minulosti, či že v některých oblastech fungují – třeba v transformované, ale přesto mimořádně autentické podobě – dodnes. Jako lidové či tradiční (pokud možno „středověké“) jsou nám nabízeny výrobky a předváděny technologie nejružnějších řemesel, mající ovšem často podobu děsivých kýčů. Opravdové znalosti tradičních technologií ve stejném čase mizí tak, jak vymírají jejich poslední nositelé, aniž by jejich dovednosti byly alespoň dobře zdokumentovány. Dnes a denně míváme v krajině českého venkova řadu pozůstatků agrárních (meze, snosy kamenů, zaniklé části plužin) či řemeslných (lomy na stavební kámen, hliniště, uhliště, močidla) aktivit i duchovního a společenského života (kapličky, smírčí kříže, hraniční kameny, památné stromy), které beze stopy zanikají. Přitom jejich hodnota pro poznání naší minulosti je rovnocenná, ne-li vyšší, než třeba hodnota komponovaných krajinných celků vytvářených předními aristokraty.

Přítomná studie si tudíž, přes omezený rozsah, a tedy i nezbytnou výběrovost a výkladovou i argumentační zkratkovitost, klade za cíl poukázat na základní teoreticko-metodologická (a potažmo terminologická) východiska při studiu a dokumentaci tradiční lidové kultury, dále představit a systematizovat její základní komponenty a konečně poukázat na možnosti i limity, které jsou spjaty s výchovou ke vztahu ke kulturnímu dědictví tradiční vesnice.

Národopis / etnografie / etnologie v českých zemích a teoretická východiska bádání

Z jakého zorného úhlu se však na lidovou kulturu budeme dívat? O jakém kulturním dědictví budeme mluvit? Kdo byli jeho tvůrci a nositelé? Jak je vůbec označit a jak je studovat? Šlo o nějakou uzavřenou a lehce vymezenou sociální skupinu, nebo máme před sebou jen bezbřehou změť artefaktů, sociálních vztahů a vzorců chování a jednání vytvořenou neuchopitelnou skupinou lidí? Hledání odpovědí není snadné (a nikdy nebude s definitivní platností uzavřeno), avšak přihlášení se k určitým teoreticko-metodologickým východiskům nám může v ledasčem alespoň pomoci.

Studium kultury, a do značné míry i dějin, vesnice a jejich obyvatel v raném novověku a novověku se u nás v době počínající specializace a institucionalizace vědeckého bádání v 80. a 90. letech 19. století, stalo doménou nového oboru – národopisu.³ Kořeny zájmu o venkovskou kulturu jsou samozřejmě starší, nicméně ve středoevropském kontextu nám postačí soustředit se na dějiny disciplíny právě od této doby. Od doby, kdy se ukázalo, že historiky soustředěné na „velké“ hlavně politické dějiny život prostých lidí nezajímá a uměnovědci příliš lpí na projevech elitního umění. Ve stejném čase se lidová kultura ocitla po dlouhém vývoji v mezní situaci, namnoze mající podobu jejího zániku. Národopis tedy měl být z hlediska objektivně existující společenské objednávky převážně historickou disciplínou, která by studovala hmotnou, duchovní a sociální kulturu obyvatel venkova v dlouhém

časovém úseku od středověku do (tehdejší) současnosti. Takovému zaměření pak odpovídaly i teorie a metody: převážně deduktivní (až intuitivní) způsob uvažování, evolucionistická a difuzionistická představa o vývoji kultury, deskriptivní až muzeologicko-sběratelský přístup k materiálu, důraz na studium archaických jevů.^{/4}

Zároveň, a tento moment zůstává stále diskutovaným „bolavým místem“ disciplíny, se národopis stal – byť nikoliv pro všechny badatele, což jednoznačně platilo i v dalších letech a desetiletích – hlavně ve sféře politických interpretací výsledků bádání disciplínou skutečně národní či spíše nacionální.^{/5} V době zjitřeného nacionalismu sklonku 19. století, v zemi, která nebyla multietnická (což by utuovalo či alespoň výrazně štěpilo nacionální propagandu), ani koloniální (což by vedlo, jako např. ve Velké Británii, Francii či USA, k soustředění etnologického a antropologického studia nikoliv na domácí obyvatelstvo, ale na „divochy“),^{/6} ale naopak se vyznačovala soupeřením dvou národnostních stran – české a německé, byly národopisné výzkumy ideálně využitelné v nacionálním zápase.

Český národopis i německá Volkskunde se tak alespoň v některých ohledech dostaly do vleku národních zájmů. Předmětem jejich studia se měl stát lid, definovaný již nikoliv jako soubor všech obyvatel venkova, případně i malých měst v českých zemích, ale jako nositel národní kulturní a jazykové čistoty. Národopis měl hledat „původní“, „ryzí“, nezkaženou a též esteticky krásnou národní kulturu reprezentovanou především kulturou a folklorem venkovských elit, tedy nejbohatšími selskými vrstvami. Tento neblahý redukcionismus v nahlížení na předmět i cíle výzkumu se silně projevil jak při přípravě jinak v evropském měřítku úctyhodného podniku, tedy Národopisné výstavy československé v roce 1895, tak na dlouhá desetiletí (minimálně do odsunu německého obyvatelstva po 2. světové válce) zdvojkolejnil výzkum předindustriální lidové kultury ve střední Evropě. Němečtí badatelé studovali, hledali či konstruovali propříště lidovou kulturu německou (potažmo germánskou), čeští vědci zase českou či v širším pojetí slovanskou. Čestné výjimky, uvědomující si, že etnicita obyvatel vždy byla jen jednou z řady komponent tradiční kultury venkova (a zdaleka ne tou nejdůležitější), sice existovaly, ale bylo jich pramálo.

Národopis jako vědecká disciplína se nicméně rychle etabloval a zejména v souvislosti s Národopisnou výstavou československou v roce 1895 získal bohaté institucionální zázemí. Na podzim roku 1891 tak byl založen Čenkem Zibrtem a Luborem Niederlem dodnes vycházející klíčový oborový časopis *Český lid*,^{/7} mezi lety 1891–1895 se zformovala Národopisná společnost jako profesní organizace, ve které jsou opět dodnes sdruženi jak profesionální badatelé, tak řada laických zájemců o lidovou kulturu. Ze sbírek vystavených na Národopisné výstavě bylo v roce 1896 zřízeno samostatné Národopisné muzeum, které stejně jako desítky regionálních muzeí vzniknuvších při přípravě výstavy taktéž funguje (jako součást Národního muzea) dodnes. Konečně sestavením českého a moravského pracovního výboru pro lidovou píseň pod vedením Otakara Hostinského a Leoše Janáčka, které bylo součástí rozsáhlé akce směřované ke sběru a studiu folkloru v habsburské monarchii (*Das Volkslied in Österreich*), se v roce 1905 institucionalizovalo i bádání folkloristické.^{/8}

Všechny tyto nesporné úspěchy badatelské, publikační i organizační posílily představu o správnosti nastoupené cesty převážně na minulost orientovaného studia lidové kultury. Kritické hlasy některých folkloristů (Václav Tille, Jan Jakubec) či samotného Lubora Niederleho volající po větším důrazu na sociologicky (a tedy na současnost) a komparativně zaměřené výzkumy zůstávaly povětšinou oslyšeny.

Na tomto místě nemá smyslu detailně popisovat metodologické, institucionální či personální peripetie, kterými národopis jako vědecká disciplína prošel během celého dalšího století, případný zájemce najde dosti informací – byť někdy ostře protichůdných – v příslušné literatuře. Dodejme však alespoň několik základních či spíše praktických postřehů. Předně nás nesmí překvapit změny v názvu oboru, způsobované jak pokroky ve výzkumu, tak (a možná častěji) politickými či symbolickými důvody. V období první československé republiky se tak vedle dominantního pojmu národopis objevovaly termíny lidopis a lidověda. V letech 1948–1989 jednoznačně převládlo dvojslovné označení etnografie a folkloristika, od 90. let 20. století se obor dominantně nazývá etnologie. Po celou dobu se však paralelně byť významově ne zcela přesně užívalo i termínu národopis.

Přes symbolický až magický význam názvů je však podstatné se zaměřit i na předmět a výsledky studia. Ty byly a stále jsou do značné míry ovlivněny specifickou středoevropskou intelektuální tradicí, která je výrazně nekomplementární situaci např. v anglofonních zemích. Tam se – i díky zmíněnému koloniálnímu diskurzu v počátcích zájmu o neelitní kultury – etnologie jako studium minulého života neprivilegovaných vrstev vlastní země nikdy nerozvinula. Domácí terén zůstal, ke škodě věci, mimo pozornost celých generací vědců, či se mu věnovaly poměrně marginální obory označované za native či heritage studies, pěstované v rámci dějin umění, architektury, archeologie či geografie.

Teprve rozvoj některých směrů historiografie ve 2. polovině 20. století, kořenící v postupné sociologizaci a antropologizaci historických věd, přinesl změnu a i země typu Velké Británie začínají vnímat a studovat vlastní lidovou kulturu minulosti.⁹ Etnologie a hlavně kulturní a sociální antropologie jako vědy o jiných a jinakosti v nich ovšem stále zůstávají jednoznačně zaměřeny na mimoevropský terén. Zároveň však právě sociokulturní antropologie, která ve svých nesčetných modifikacích, školách a teoretických orientacích představuje patrně nejprogressivnější směr ve studiu lidské společnosti a kultury, přinesla a přináší zásadní konceptuální a výkladové podněty i pro studium „vlastní“ kultury v současnosti i dávné a nedávné minulosti.¹⁰ Řada oborů zaměřených mj. na výzkum lidové kultury raného novověku je tak vlastně syntézou tradičního historického bádání – v rovině heuristické a metodické – a interpretativních přístupů přebíraných ze sociokulturní antropologie (výrazně např. ze symbolické antropologie C. Geertze).¹¹

Vývoj bádání v českých zemích se ovšem ubíral jinými cestami. O významu tradice a pozitivně přijímaných (a někdy v národním zápase i bohužel zneužívaných) výsledcích výzkumu lidové kultury rozvinutého na sklonku 19. století již byla řeč. Na historicky orientované národopisné studium, byť rozhodně nikoliv – alespoň v rámci teoretických postulátů – čistě národnostně české či slovanské problematiky, výrazně navázali badatelé působící v období první československé republiky. Tehdy vznikla řada národopisných regionálních monografií i metodických příruček pro studium lidové kultury /¹² a v neposlední řadě se prohloubila institucionalizace oboru jeho plnoprávným uvedením na univerzity. Důležitý byl taktéž podíl regionálních amatérských spolupracovníků (hlavně učitelů), kteří tehdy pravidelně přispívali i do centrálních oborových časopisů, zejména Českého lidu.

Dalším vývojovým obdobím, co do možného hodnocení asi nejkontroverznějším a ani v empirické rovině dosud dostatečně nezmapovaným, jsou léta 1945 (1948)–1989.¹³ Během nich došlo k určité petrifikaci předchozí tématické a metodologické orientace českého resp. československého národopisu. Na všech úrovních, včetně od roku 1954 fungujícího samostatného ústavu Československé akademie věd, se tak pokračovalo především v převážně historicky orientovaném studiu hmotné a duchovní kultury českých zemí a např. výzkumy na

poli studia tradiční architektury či zemědělství byly prováděny na vysoké úrovni v širší evropské komparativní perspektivě. V řadě oblastí byl jednoznačně opuštěn omezeně vlastivědný či nacionální rozměr disciplíny a je našim štěstím, že to jsou zejména oblasti vymezitelné jako studium kulturně historického dědictví. To ovšem neznamená, že by obor fungoval bez problémů.

Z nich je předně nutné jmenovat ideologicko-politické vlivy, které měly v lepším případě sice jen podobu rétorických figur, někdy však výrazně negativně zasáhly do podoby české a československé etnografie. Jednalo se zejména o zkreslování, omezování či znemožňování některých orientací národopisného studia (např. výzkum lidové zbožnosti) a personálně vedené útoky vůči nepohodlným badatelům. V současné době je však jako nejkontroverznější vnímán nezáměr o teoretický vývoj příbuzných – zejména kulturně a sociálně antropologických oborů v zahraničí – a v neposlední řadě i o mimoevropský prostor.

Právě kolem těchto témat se dnes v rámci českého národopisu, čímž se dostáváme do posledního vývojového období oboru po roce 1989, charakterizovaného institucionálním nástupem sociokulturní antropologie angloamerického stříhu, vedou nejbouřlivější diskuse.^{/14} Některé až hysterické kritiky předchozího období totiž zcela pomíjejí už tolikrát zmíněnou specifickou badatelskou tradici střední Evropy a tedy i to, že vedle dominantně historicky orientovaného národopisu se u nás o mimoevropský terén zajímaly speciální obory typu afrikanistiky či iberoamerikanistiky. Navíc v rámci vybraných škol dosti synchronně a na terénním výzkumu založená sociální a kulturní antropologie je ve své ryzí podobě částečně nekomplementární evropskému terénu a stav oboru např. v Německu (kde se pro hojně pěstované diachronněji, částečně národopisně orientované studium užívá pojmu „evropská etnologie“)^{/15} či ještě výrazněji ve Skandinávii ukazuje, že omezený zájem o antropologickou teorii nemusí vždy souviset s vládající ideologií.^{/16}

Snahu o totální negaci badatelských výsledků národopisu posledního půlstoletí, přes veškerou jeho (ať objektivní či s nejrůznějšími úmysly dodatečně konstruovanou) intelektuální sterilitu, parochiálnost, teoretickou nedostatečnost atd. je tak dle mého názoru třeba odmítnout. Zároveň je ovšem účelné rozlišovat současné i minulé studium národopisné, zaměřené z logiky věci popisněji a diachronně a kulturně/sociálně antropologické, jehož podstata leží v zásadním multiparadigmatickém teoretickém zobecnění, holistické perspektivě atd.^{/17} Nejnovější stanoviska některých renomovaných badatelů k tomu ukazují, že ve střední Evropě je nejvhodnějším přístupem úzká kooperace obou disciplín.^{/18}

Znalost dějin oboru či oborů, z jejichž perspektivy zde kulturně historické dědictví pojednáváme, se jeví důležitá pro pochopení různého stupně rozpracovanosti určitých badatelských témat, pomáhá osvětlit případná metodická a interpretační zkreslení daná třeba i nevědeckými (politickými) důvody i pochopit, v jakém intelektuálním kontextu se etnografie dnes nachází. Shrneme-li pak úvahy uvedené v předchozích odstavcích, závěrem nemůže být než poněkud překvapivé konstatování (platné ovšem jen v příslušném kontextu), že z hlediska výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví je rozporuplný odkaz dějin disciplíny v českých zemích v podstatě přínosem. Obrovská řada detailních materiálových prací zaměřených lokálně či regionálně, psaných s ohledem na užívanou metodu relativně srozumitelným způsobem a shromažďujících poznatky, které jsou z hlediska zájmů nejširší veřejnosti nepoměrně atraktivnější než sofistikované antropologické studie, umožňuje napřít pozornost k zájmu často osobně vnímaným (ale z hlediska kulturního dědictví nereflektovaným) jevům tradiční lidové kultury. Přitom s výchovou k jejich poznání a respektování je, myslím, třeba začít. Neboť je asi vhodnější a smysluplnější učit porozumět

formám tradiční architektury a organizace prostoru, které lze vidět „naživo“ v řadě našich vesnic, než hledat v rámci lidové kultury „pavučiny významů“, „symbolická univerza“ či „ideální typy“. S tím mají namnoze problém i studenti vysokých škol a lze předpokládat, že i jejich hledání bude v budoucnu podstatně snazší, budou-li mít alespoň rámcovou, byť zdánlivě přízemní představu o tom, co všechno tradiční lidová kultura může představovat.

Pojmoslovný a metodologický exkurz

V předchozích úvahách bylo užito hned několik termínů (a řada dalších bude následovat), které v zájmu srozumitelnosti tohoto výkladu přímo volají po vysvětlení. Vyjasnění termínů, se kterými etnologické bádání pracuje, považuji za velmi důležité, neboť jejich problematičnost není v rámci tzv. lidového diskurzu /19 možná tak zjevná – konečně, kdo z laskavých čtenářů se pozastavil nad již několikrát užitým slovním spojením lidová kultura – ovšem o to zákeřnější je jejich užití ve vědeckém bádání i každodenním životě. Oborová terminologie je samozřejmě úzce provázána s dějinami disciplíny, které byly letmo naznačeny výše, a samozřejmě se v průběhu času vyvíjela (resp. vyvíjel se myšlený obsah příslušných pojmů). Z hlediska dnešního stavu poznání a v rámci etnologických studií pěstovaných v České republice, a tudíž i v rámci tohoto textu, potažmo i při užití ve školní výuce, je nicméně vhodné počítat přibližně s následujícím sémantickým polem příslušných výrazů:/20

lidová kultura: přes nejednoznačnost až nevhodnost termínu lid nejčastější pojem označující kulturu (ve všech jejích myslitelných rovinách) početně dominantní složky obyvatelstva evropských (a částečně severoamerických) států v období raného novověku až novověku. Lidová kultura, označovaná též jako tzv. malá tradice./21 bývá charakterizována jako převážně neliterární, ústně předávaná, z hlediska svých tvůrců anonymní, vázaná na sociální prostředí vesnice a nižší společenské vrstvy měst – tedy na malé, lokální sociální skupiny. Jakkoliv to není hlavním předmětem našeho zájmu, který je dominantně historický, je třeba zdůraznit, že o lidové kultuře, a to hlavně v rovině sociálních vztahů, religiozity či folkloru lze i u nás do určité míry mluvit a etnologickým způsobem bádát i v současnosti, opět převážně v kontextu menších face to face komunit. Jako komplexní (a pro nositele lidové kultury závazná) sociokulturní formace však již žádná lidová kultura ve střední Evropě neexistuje, jedná se buď o dílčí reliktů tradiční kultury raného novověku, novodobý folklorismus či o tzv. masovou, resp. mediální kulturu. Nic ze jmenovaného tak nedosahuje mnohovrstevnatosti a totálnosti lidové kultury raného novověku či ještě 19. století.

Z dnešního pohledu je zcela nepřijatelné zužování lidové kultury výhradně dle etnického klíče, což ovšem nebrání jejímu nahlížení jako výrazně teritoriálně i jinak (např. nábožensky) diferencované. Není tedy absolutně vhodné mluvit např. o české lidové kultuře, ale o lidové kultuře českých zemí, kterou lze dále regionálně členit kupříkladu dle jednotlivých etnografických oblastí (např. Valašsko, Chodsko, Haná, Chebsko), které se vyznačovaly či stále vyznačují homogenitou většího množství kulturních prvků a navíc povědomím obyvatel příslušného regionu o vlastní kulturní svébytnosti. Jinou možností je geografické členění tradiční lidové kultury dle příslušnosti k určitým širším kulturním areálům, které se absolutně nekryjí s politickými či etnickými hranicemi. Na území Moravy a Slezska tak např. zasahuje oblast tzv. karpatské lidové kultury, přes Čechy probíhá evropská izolinie rozšíření hrázďeného domu, Čechy a Morava patří z hudebně-folkloristického hlediska k oblastem s rozšířením jiného písňového typu./22

Stejně jako užívání národnostní optiky je většinou badatelů odmítána estetická či sociální redukce lidové kultury typická pro konec 19. století, která spočívala ve výběru umělecky

působivých dokladů hmotné kultury (např. oděvu, architektury) vázaných na bohaté tzv. selské vrstvy, případně ve studiu pouze výjimečných, slavnostních situací (rodinné a výroční obyčeje jako svatby, křty, Vánoce, posvícení). Dnešním cílem by mělo být studium lidové kultury ve všech jejích aspektech, včetně každodenního života./23 Samozřejmostí je i vnímání lidové kultury jako vysoce sociálně a religijně diferencované. Lidová kultura je dnes chápána jako konglomerát nejrůznějších „subkultur“, který se vyznačuje určitými obecnými rysy, avšak třeba lidová kultura ovčáků, lesních dělníků, námořníků, tuláků či rolníků, lidová kultura obyvatel hor a nížin, cikánů,/24 židů /25 či křesťanů, lidová kultura mužů a žen atd. mohla být v řadě aspektů velmi rozdílná./26

Dodržení požadavku na vnímání lidové kultury jako silně rozrůzněného fenoménu je v našem kontextu stále problematické zejména v rovině muzejní prezentace tradiční kultury, která se, bohužel, namnoze stále nese v duchu romantizujícího estetismu či nacionalismu 19. století. Návštěva některých muzeí tak může žákům škol (a nejen jim) poskytnout zkrácený dojem, sugerující, že podstatou tradiční lidové kultury byla umělecká tvorba a neustálé slavení výjimečných událostí.

tradiční kultura / tradiční lidová kultura: v souvislosti s lidovou kulturou je pojem tradice často užíván ve zcela konzervativním a spíše etiketizačním slova smyslu, tedy bez nějakého analytického významu. Označením tradiční lidová kultura – což je pro nás zvláště důležité – se pak myslí ty prvky lidové kultury, které jsou de facto vyhaslé (či reprodukováné a předváděné v rekonstruované a stylizované podobě jako folklorismus), a mají tedy podobu kulturně historického dědictví. Jinými slovy jde o historické formy lidové kultury, její určitý stav či stádium vývoje, fungující na daném území po několik generací (což nevylučuje jejich proměnlivost v minulosti), které byly v procesu modernizace, u nás počínaje 19. stoletím, buď úplně zlikvidovány, a tedy zanikly, či byly zásadně modifikovány. Jde v první řadě takřka o celou sféru hmotné (artefaktové) lidové kultury (od způsobů obživy po tradiční obydlí), ale též o řadu jevů duchovního a sociálního života (zejména folklor).

Pro účely tohoto textu postačí dále konstatovat, že témata, kterým bude propříště věnována hlavní pozornost a která budou označována jako tradiční lidová kultura, jsou tedy určitým výsekem z celku lidové kultury vymezeným historicky. Tedy, že se jedná vlastně o etnologicko-historickými metodami zkoumatelné fenomény a jejich relikty datovatelné převážně do 16.–19. století. A pouze pro úplnost je tudíž třeba zmínit (neboť diskuse o tomto problému u nás stále ještě probíhá a přítomný text k ní nechce nijak přispívat), že pojmy tradice a tradiční mají samozřejmě i řadu dalších rozměrů. Tradice je tak etnology a sociokulturními antropology vymezována a v příslušných výkladech užívána ve smyslu objektivně existujícího kulturního vzorce přebíraného z generace na generaci, který pomáhá udržení zvyků, chování, hodnot a názorů určité skupiny osob. Jinými badateli je tradice vnímána jako určitá adaptivní strategie, která se však nemusí nutně nekonečně reprodukovat, a konečně existují i poměrně silné hlasy vázané zejména na kritiku nacionalismu a budování národních identit v novověku, které popírají jakoukoliv tradičnost tradiční kultury a mluví o účelovém „vymýšlení tradice“./27

předindustriální kultura / předindustriální lidová kultura: termín, který stejně jako označení tradiční lidová kultura, odkazuje na historický stav (dimenzi) lidové kultury, konkrétně na její podobu (podoby) v předindustriálním či předmoderním období – opět zhruba před polovinou 19. století. V některých případech lze užít pojmy tradiční a předindustriální synonymicky. V českém odborném etnologickém diskurzu není tento pojem příliš běžný, mnohem častější jsou jeho aplikace např. v hospodářských dějinách či historické

demografii, při studiu lidové kultury ho v rámci aplikace koncepce tzv. protoindustrializace často užívali a užívají němečtí historičtí antropologové göttingenské školy./28

národní kultura: ve spojení s lidovou kulturou z dnešního pohledu zcela nevhodný termín, který odkazoval v době národně-emancipačních snah evropských národů na údajné zdroje ryzí národní kultury právě ve sféře kultury lidové. V národopisném/etnologickém bádání byl seriózními badateli opuštěn v první polovině 20. století, zůstává uchován v názvu některých institucí, které se dokumentaci a studiu lidové kultury věnují (např. Národní muzeum, Národní ústav lidové kultury), avšak samozřejmě bez nepřijatelných nacionalistických konotací. Ve starší literatuře se adjektivum národní často pojí i s jednotlivými komponentami tradiční lidové kultury a mluví se např. o národním kroji, národní výšivce atd. Právě snaha o alespoň terminologické odpoutání se od nacionálních kořenů disciplíny vedla ve 20. století k postupné proměně názvosloví směrem k neutrálnějším pojmům. Označení „národní“ tak bylo nejdříve nahrazeno termínem „lidový“ a posléze „tradiční“. Konkrétní označovaný materiál však, samozřejmě, zůstával stejný.

vesnická / venkovská / rurální kultura: poslední série pojmů, kterou považují za nutné vyjasnit, zužuje pojmání lidové kultury na kulturu obyvatel vesnice. Takový přístup byl dosti běžný i ve středoevropské etnologii – umožňoval soustředit se na vsutku nejpočetnější vrstvu neprivilegovaných vrstev raněnovověké a novověké společnosti (na vesnici žilo něco kolem 80–90 % obyvatelstva), i na nejtypičtější způsob obživy – tedy zemědělské hospodaření (proto se též setkáváme i s pojmem **agrární kultura**). Sociologičtější a zejména antropologicky orientovaní badatelé studující zejména duchovní (mentální), religiózní a sociální aspekty života tradiční společnosti a jejích jednotlivých členů však brzy postulovali teorii o jednotě lidové kultury města a vesnice, a to i v novější době./29 Ztotožňovat tedy tradiční lidovou kulturu jenom s kulturou vesnice není správné, a pokud se tak děje – jako tomu bude v našem případě – pak hlavně z důvodů výzkumné či výkladové specializace a soustředění se jen na jeden, patrně nejmasivnější, nejnápadnější a nejkomplikovanější, ze subsystémů tradiční kultury.

Uvedené stručné definice by nám měly alespoň trochu usnadnit pochopení této stati, usnadnit četbu další literatury, případně napomoci při výkladu o tom, co vlastně lidová kultura je a jak ji vymezovat. Každý si však jistě všimne, že v souvislosti s tradiční lidovou kulturou ještě nepadla zmínka o kulturně historickém dědictví, které se zdá být klíčovým pojmem celé této knihy. Pravda, obecná pozornost je mu věnována na jiném místě, ovšem bez jasné souvislosti s lidovou kulturou. Jak jde tedy lidová kultura a kulturně historické dědictví dohromady?

Předně je nutno uvést, že etnologie (národopis, etnografie a folkloristika atd.) jako akademická disciplína termín kulturně historické dědictví ve svém odborném instrumentáři vůbec nemá, nepracuje s ním jako s analytickou kategorií a nevyužívá jej ani při popularizaci etnologického bádání. Je tedy jen na nás, jakým způsobem propojíme naše představy o obsahu tohoto pojmu s předmětem zájmu etnologie i s náplní a cíli celého projektu Výchova ke vztahu ke kulturně historickému dědictví. A tento úkol rozhodně není nesplnitelný.

Podíváme-li se totiž na existující definice kulturně historického dědictví např. v rovině oficiálních úředních dokumentů/30 i nejrůznější slovníková vymezení, pak zjišťujeme, že vedle projevů tzv. vysokého umění či literatury, je za materiální i nemateriální kulturně historické dědictví v rámci západního civilizačního okruhu bez výjimky považována i tradiční lidová kultura. Z citovaného dokumentu UNESCO se dokonce dá vyvodit (jakkoliv je taková interpretace silně zkreslena tím, že materiál musí reflektovat i kulturní dědictví neliterárních

společností), že kulturně historickým dědictvím je v nemateriální (duchovní a sociální) sféře dokonce pouze a jen tradiční lidová kultura – folklor, zvyky a obřady, tradiční řemesla. Velmi podobné definice však lze porůznu nalézt i pro sféru materiální kultury, neboť takřka vše, co bývá konvenčně řazeno k tradiční lidové kultuře – od způsobů organizace žitého prostoru, přes zajišťování obživy až po umělecké projevy – lze zároveň chápat jako významný odkaz minulosti./31

Jak však sdostatek vyplývá z formulace kulturně historické dědictví, ve kterém je hned dvojnásobně zdůrazněna temporalita kultury a zejména její historická dimenze, je nejen v rámci našeho projektu vhodné ba přímo nutné položit rovnítko mezi kulturně historické dědictví, s vědomím, že do něj patří celá řada dalších fenoménů, které jsou lépe ošetřeny jinými disciplínami, a tradiční (zejména předindustriální) lidovou kulturu vesnice./32 V duchu výše uvedených definic se tedy budeme zabývat najmě historickými formami lidové kultury, navíc těmi, které byly vázány na převážně agrární venkovské prostředí. Blížíme se tak sice velmi konzervativnímu až zastaralému pojetí národopisu, avšak přílišné rozostření naší optiky směrem k výzkumu současného stavu a proměnám lidové kultury, i když i toho se částečně dotkneme, by vyžadovalo provedení zcela samostatného exkurzu k sociologicky a kulturně/sociálněantropologickým metodám výzkumu lokálních komunit, včetně těch urbánních.

Nadto se současná lidová kultura realizuje a reprodukuje zejména v rovině sociálních interakcí, případně dalších sférách převážně duchovní a sociální kultury, jejichž smysluplné postižení ve výuce je značně problematické. A případný „výzkum“ těchto fenoménů odborně nepřipravenými žáky škol by byl jednak neproduktivní, jednak by se mohl dostat za hranice eticky akceptovatelných postupů./33 Řada zkušeností totiž ukazuje, že invazivní krátkodobé studium určité lokální komunity nejenže nepřináší v podstatě žádná relevantní data (výsledkem jsou povrchní informace, informanty účelově i nechtěně zkreslené), ale hlavně může nevratně poškodit sociální vztahy v příslušném prostředí. A zejména druhý aspekt, neboť při výchově ke vztahu ke kulturně historickému dědictví samozřejmě nepůjde o zisk dat pro vědecký výzkum, by měl být brán velmi vážně./34

Naše vymezení lidové kultury je tedy povýtce utilitární, umožní však zaměřit pozornost na relativně kompaktní a komplexní skupinu fenoménů, které je možné studovat a dokumentovat jak v terénu, tak v muzeích a archivech. Navíc je tradiční lidová kultura, zejména v prostředí venkova a menších měst, relativně snadno „dostupná“, řada jedinců s ní má osobní – byť třeba nereflektovanou zkušenost – či se přímo podílí na některé z forem její ochrany či zfolklorizované revitalizace. V neposlední řadě je zapotřebí zdůraznit, že současné povědomí o tradiční lidové kultuře je poněkud zdeformované, význam některých jejích prvků je díky mediální popularitě značně nadhodnocen až mytizován,/35 jako celek je však vnímána (pokud se o vědomé reflexi dá vůbec mluvit) spíše negativně či ambivalentně. Rozšíření znalostí a výchova k úctě k tradiční lidové kultuře se mi proto zdá být úkolem možná ještě podstatnějším, než je tomu u ostatních prvků kulturně historického dědictví, které nejsou na rozdíl od tradiční lidové kultury považovány za okrajové, kuriózní či úsměvné. Na jaké komponenty tradiční lidové kultury se je možné přitom soustředit bude uvedeno v další kapitole.

Složky tradiční lidové kultury a možnosti jejich dokumentace, studia a prezentace

Tradiční lidová kultura představuje nesmírně rozsáhlý a mnohvrstevnatý celek, diferencovaný regionálně, sociálně, ekonomicky, nábožensky atd./36 V neposlední řadě prodělaly jednotlivé komponenty tradiční lidové kultury v minulosti řadu změn. Přes předpokládanou „sílu“ tradice se lidová kultura jako celek i její dílčí části a subsystémy měnily, reprodukovaly i zanikaly, dělo se tomu tak v různých časových obdobích s různou dynamikou a děje se tomu tak i v současnosti. Nicméně, pokud budeme uvažovat o lidové kultuře převážně jako o historickém fenoménu – jakkoliv ji tento pohled nutně zbavuje významné vývojové charakteristiky – a budeme se snažit vztahovat se k jejímu kulturně historickému dědictví, pak za východiskové či klasické můžeme považovat kulturní prvky existující zhruba v prvních dvou třetinách 19. století. V této době nabyla tradiční převážně agrární kultura střeoevropské vesnice po několikasetletém vývoji nejcharakterističtějších forem, které byly následně již jen muzejně konzervovány, nivelizovány či přímo destruovány, a jen nemnoho z nich přetrvalo dodnes.

Orientaci v komplexu tradiční lidové kultury, zejména pokud ji zde chápeme jako především historickou, tudíž nedynamickou entitu, umožňuje systemizace a kategorizace jejích jednotlivých složek. Třídění vypracovávané národopisci a etnology již od počátků zájmu o tradiční kulturu je mimořádně účelné pro její popis a dokumentaci a taktéž pro její relativně přijatelnou didaktickou prezentaci. Je si však nutné vždy uvědomit, že jakákoliv kategorizace je nutně schematizující, výběrová a hlavně neumožňuje postihnout problém v jeho komplexnosti. Budeme-li tedy v následujících pasážích tradiční lidovou kulturu členit, přičemž užití podobného členění a z něj vycházející zájem jen o některé ze složek tradiční kultury lze předpokládat i v rámci školní výuky, činíme tak s vědomím, že jde o pouhé výběrové upozornění (jež nikdy nemůže být ideální) na nejdůležitější materiální, duchovní a sociální jevy, které ji vytvářejí teprve v souhrnu a vzájemných vztazích./37

Při dělení tradiční lidové kultury /38 se většinou vychází z nejvýznamnějších a nejnápadnějších charakteristik toho kterého fenoménu, přičemž mezi základní kategorie historických forem lidové kultury, které je možné pozorovat a studovat jak dochované v terénu, tak prostřednictvím písemných, ikonografických a dalších pramenů, se počítá zejména:

a) hmotná kultura

b) duchovní a sociální kultura či též nemateriální lidová kultura

a) Hmotná kultura

Hmotná kultura je i pro laického zájemce nejzjevnější, nejsnáze dokumentovatelnou a prezentovatelnou složkou tradiční lidové kultury./39 Jedná se širokou paletu hmotných artefaktů, technologických postupů a mezigeneračně předávaných znalostí a zkušeností, které sloužily zejména k zajištění obživy a ochrany před nepříznivým přírodním prostředím. Hmotné dědictví tradiční kultury charakterizuje používání místně dostupných přírodních materiálů k výrobě a opravám jednotlivých movitých i nemovitých artefaktů a vysoká míra samozásobitelství (autarknosti), s kterými souvisí lokální a regionální specifičnost a silná prostorová variabilita hmotné kultury. Přes dominantní využívání obnovitelných zdrojů energie (např. vodní, větrná) při výrobních aktivitách a v zemědělství lze předpokládat, že i neelitní vrstvy společnosti se podílely na hlubokých přeměnách životního prostředí a krajiny střední Evropy (např. masivní odlesňování, které dosáhlo vrcholu v 18. století).

Materiální lidová kultura se vyvíjela v období raného novověku (cca 15.–18. století) relativně pomalu (avšak patrně vždy dynamičtěji než tzv. duchovní kultura), její rychlý zánik je spojen zejména s procesem industrializace v 19. a 20. století; v téže době se počíná zájem o její dokumentaci a muzejní prezentaci. V důsledku nerovnoměrného sociálně-ekonomického vývoje přetrvaly některé její formy i u nás v odlehlých (např. horských) a řídko osídlených regionech až do 2. poloviny 20. století.

Sféra hmotné tradiční lidové kultury se dále konvenčně dělí na několik základních podskupin, studovaných někdy i speciálními etnologickými subdisciplínami, často i ve spolupráci s dalšími obory – např. archeologií, dějinami umění a architektury, ale i přírodovědnými obory (např. etnobotanika).

Mezi nejdůležitější komponenty hmotné lidové kultury patří:

zemědělství a chov hospodářských zvířat, lov a rybolov, jako základní subsistenční (obživné) strategie evropského středověku a raného novověku, /40 jejichž hmotné pozůstatky tvoří jak obrovská škála movitých artefaktů, tak – a to je potřeba v kontextu našeho zájmu zvláště zdůraznit – artefakty nemovité, představované vlastně celým komplexem historické kulturní krajiny českých zemí, která byla v minulosti jako celek formována hlavně, především a až do 19. století v podstatě výhradně tradičními formami agrárního a lesnického hospodaření. /41 Zatímco s materiálními pozůstatky tradičního lovu (zbraně, pasti apod.) vč. čižby (lovu ptáků) a rybolovu /42 se nelze setkat příliš často, v případě zemědělství je tomu přesně naopak.

Vedle hmotné stránky, které zde věnujeme hlavní pozornost, je třeba mít na paměti, že od zemědělství a jeho fungování se odvíjela též stratifikace raněnovověké společnosti (vlastnictví půdy jako základní prvek majetkového rozvrstvení), (ne)úspěšnost agrárního hospodaření ovlivňovala demografické charakteristiky raněnovověké vesnice – až do úrovně zásadních katastrof v podobě hladomorů, na cenách zemědělských výrobků závisela prosperita nejen jednotlivých rolnických rodin, ale namnoze celé předindustriální ekonomiky atd. Podmínkou úspěšného pěstování a chovu byl vedle náradí, provozních objektů, strojů apod. i rozsáhlý soubor mezigeneračně předávaných znalostí, technologických postupů, právních úkonů atd. Mimořádná důležitost zemědělství se konečně odrážela i ve sféře duchovní kultury, např. magické a rituálové praktiky spjaté se snahou zabezpečit úspěch hospodaření patří k těm nejarchaičtějším a zároveň na raněnovověké vesnici nejrozšířenějším.

Etnografické studium tradičního zemědělství, /43 které je chápáno jako složitý systém relativně otevřený inovaci, jež se však uplatňovala nestejně v závislosti na dostupnosti novinek, geografických a přírodních podmínkách (klima, nadmořská výška, pedologické poměry) a místní tradici, se v nejobecnější rovině zabývá nejrůznějšími aspekty agrární výroby. Důraz se klade jak na postižení společných prvků, tak na studium nerovnoměrnosti jeho vývoje i podoby zachycené v synchronní perspektivě – ta se projevovala v rovině sociální (technologické a agrotechnické inovace, kvalitnější způsoby organizace výroby, produktivita práce /44 apod. se šířily vertikálně z hospodářství vrchnostenských velkostatků /45 přes velké sedláky a až v dlouhých časových horizontech se z nich stávaly všeobecně uznané praktiky), v rovině geografické (nerovnoměrný vývoj jednotlivých agrárních oblastí způsobený přírodními, komunikačními a ekonomickými faktory /46 – např. rozdíl mezi hospodářstvím v horách a v nížinách, agrární výrobou v tržním zázemí velkých měst a komunikačně odlehlými regiony, specifika oblastí zaměřených na pěstování zvláštních kultur – vína, barvířských rostlin) a konečně v rovině časové (v celoevropském kontextu i českých

zemích lze pozorovat období rychlého šíření inovací, zvyšování efektivity až zásadní transformace celé agrární kultury – např. tzv. obilní konjunktura v 16. století, zemědělská revoluce 18. a 19. století – i dobu stagnace až regresi tradičního zemědělství).

Přejdeme-li od obecných otázek agrární etnografie blíže ke sféře hmotné kultury, pak je třeba uvést, že národopisný výzkum studuje detailně jednotlivé výrobní specializace vč. např. zvláštního inventáře, které tyto obory užívaly (vinařství, chmelařství, ovocnářství, pěstování zeleniny, včelařství, chov ryb),/47 avšak největší pozornost věnuje tzv. polnímu hospodářství, tedy pěstování zemědělských plodin, a chovu hospodářského zvířectva. Právě tyto aktivity byly základem obživy drtivé většiny obyvatel raněnovověké vesnice a jejich pozůstatkem je největší množství hmotných artefaktů. Spektrum pěstovaných plodin bylo v rámci lidové kultury poměrně chudé, základem tradičního zemědělství byla až do 19. století obilní monokultura pěstovaná v rámci tzv. trojpolního systému (ozim – úhor – jař) /48 na pravidelně rozměřené plužině různého typu,/49 jen okrajově doplňovaná o luštěniny (hrách, čočka), okopaniny (různé druhy řepy, zelí, od konce 18. století brambory)/50 a zeleninu. Taktéž škála chovaného hospodářského zvířectva byla poměrně chudá (převážně hovězí a vepřový dobytek, až do 19. století – s výjimkou velkostatků a specifické oblasti salašnického hospodaření např. na Valašsku – minimum ovcí a koz) a způsob chovu (většinou celoroční pastva na úhorech a v lesích) velmi extenzivní./51

Pokud jde o nemovitě pozůstatky tradičního zemědělství, z nichž většina byla nenávratně poškozena či zničena díky mechanizaci zemědělství prováděné od 2. poloviny 19. století, kolektivizaci a zavádění velkovýroby během uplynulých desetiletí, je nutné upozornit, že samotný vzhled naší krajiny – např. rozmístění lesů a bezlesí, komunikační a sídelní struktura – byl zformován agrární kolonizací a zemědělskou výrobou./52 Mezi zjevnější, byť často výrazně archeologizované, památky, nejčastěji dochované v zalesněném terénu, oblastech, kde došlo k depopulaci a přeměně polí na louky a pastviny, patří pozůstatky polí, jednotlivých polních záhonů či přímo doklady orby (souvratě) v podobě terénních vln, brázd atd., pozůstatky polních cest (úvozy), relikty – někdy až neuvěřitelně mohutné – terénních úprav (meze, terasy, násypy) či zbytky po čišťení polí od kamenů (tzv. snosy v podobě hromad nebo celých valů odstraněných kamenů). V některých regionech je možné narazit i na pozůstatky ohrazení polí, pastvin či zahrad (příkopy, kamenné zídky), v případě specifických kultur (vinná réva) i na rozsáhlejší zásahy do přirozené morfologie terénu. Zvláštním typem pozůstatků někdejších agrárních aktivit (ale např. i zaniklých sídel) jsou kulturní či ruderální rostliny (některé introdukované, či dokonce invazivní), obecněji jakékoliv antropické prvky ve skladbě lokální vegetace, jejíž (hypotetickou) původní podobu neovlivněnou člověkem lze do určité míry vždy rekonstruovat. Terénní studium reliktní antropogenní činnosti tohoto typu je vhodné doplnit o práci – i v rovině školní výuky – se starými i soudobými mapami, které zobrazují kromě konkrétního stavu terénu i např. důležitá toponyma upozorňující na zemědělskou a další činnost zaniklou i v poměrně dávné minulosti./53

Na rozdíl od modernizačními procesy výrazně „znečitelněné“ sféry nemovitých artefaktů jsou ostatní doklady tradičního zemědělství, resp. úžeji polního hospodářství jedněmi z nejčastějších muzejních exponátů (či pro svoji relativní neatraktivitu obsahem depozitářů), a co je ještě důležitější, velmi často se s nimi lze setkat ještě i přímo v terénu. Většinou jde sice o zdánlivě nepotřebné harampádí, nicméně právě v rámci výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví lze dobře demonstrovat, že i obsah půd, kůlen a stodol může mnohé napovědět o životě minulých generací. Detailní národopisná klasifikace kromě řady specifických kategorií, o kterých lze nalézt poučení v literatuře,/54 vyčleňuje zejména nářadí a nástroje sloužící ke zpracování půdy (motyky; krumpáče; rýče; oradla – plazová a

bezplazová rádla jako nákolesníky, háky, percáky; pluhy; víceradličné pluhy; pospěchy; harky; oborávadla; obracáky; podrýváky; dále doplňky k pluhům – kolečka, chodáky, otky),/55 úpravě půdy před setím (brány, polní válce a ježky), setí /56 a hnojení (nosidla na hnůj, vidle na hnůj, rozmetadla, koše, nůše, pytle, ošatky, plachty, rozsívky), sklizni /57 a manipulaci s plodinami (různé typy srpů a kos vč. speciálních kos na obilí zaváděných od sklonku 16. století, tzv. hrabic, roubíky na vázání snopů, ruční a potažní hrábě, vidle), výmlatu a čištění obilí (tlouky, cepy, vějačky, ouhrabečnice, čistící mlýnky). Rozsáhlá je sféra artefaktů vázaná na chov zvířat (různé součásti záprahů, náradí a náčiní pro ošetřování, dojení, podestýlání, odklizení hnoje, přípravě krmení), zcela specifické doklady hmotné kultury jsou spojeny s transhumančním salašnickým chovem ovcí (od mobilních salaší a košárů pro zvířata po nádoby na přípravu sýrů). /58

Proces mechanizace a chemizace zemědělství nastartovaný zvědečtění agrárního hospodaření a jeho hlubokou socioekonomickou a agrárnětechnickou transformací ve 2. polovině 18. a 19. století konečně vnesl i do lidové kultury řadu technologických novinek, postupů, nástrojů a strojů, které však již lze dnes považovat za součást tradičního agrárního hospodaření (ruční, žentourové a motorové mlátičky, secí a žací stroje).

tradiční rukodělná výroba, která je definována jako souhrn rukodělných výrob (tedy pragmatických činností, jejichž cílem je získávat a vytvářet produkty určené pro vlastní potřebu a pro trh), proměnlivých časově, místně, etnicky a ekonomicky, jež lidové kultuře vtiskují osobité rysy z hlediska výrobního, výtvarného a společenského a jsou pro ni v daném období a oblasti typické. Z hlediska kulturně historického dědictví jsou cenné jak samotné produkty těchto výrobních oborů, tak řemeslnické nástroje, pozůstatky po získávání surovin (zejména hlinišť, lůmky na kámen – např. vápenec, pískovec, břidlice), tak samotné technologické znalosti a dovednosti./59

Zásadním znakem tradiční lidové výroby je rukodělnost, tedy úzká vazba výrobce s materiálem (většinou snadno dostupným a opracovatelným, v minulosti výhradně přírodního původu – dřevo, kámen, hlína, textil), důraz na funkčnost výrobků, které se podřizují i užívané výzdobné techniky a užívání tzv. tradičních technologií, tedy mnohdy velmi archaických, avšak efektivních výrobních postupů předávaných z generace na generaci. K dalším neopominutelným rysům tradiční lidové výroby patří technická a technologická variabilita a nerovnoměrnost jejího vývoje v čase i prostoru. Vedle materiálních znaků je lidovou výrobu třeba hodnotit i jako jev společenský, ovlivňující sociální vazby a interakce v rámci lokálních komunit a v mladší době i ve větších regionech. Z hledisek ekonomicko-právních dělí etnologie lidovou výrobu na domácí (pro vlastní potřebu), domácí (námezdní, prováděnou zaučenými výrobci) a řemeslnou (profesionální, pro trh). Na tradiční formy výroby však měly a mají vliv i jiné organizační formy výroby (manufaktura, továrna)./60

Některé projevy rukodělné výroby tradiční lidové kultury (např. malby na skle, malbou a řezbou zdobený nábytek, řezbářství, betlémářství, keramika) byly a jsou řazeny – vzhledem k tomu, že pohnutky při výrobě těchto předmětů byly původně spíše mimoestetické a větší část umělecké tvorby se záhy zprofesionalizovala /61 – do obtížně uchopitelné kategorie lidového (tradičního) umění./62 Soudobá rukodělná výroba vycházející z tradičních postupů organizovaná nejruznějšími institucemi (v minulosti např. Ústředí lidové umělecké výroby) se někdy označuje jako tzv. lidová umělecká výroba./63 I tu, jako do značné míry (např. v rovině technologické) navazující na předindustriální vzory, je však nutno velmi pečlivě odlišovat od „řádoby lidové“ výroby hojně produkující suvenýrové kýče nabízené turistům.

Spektrum výrobních oborů, které se vyskytovaly a v omezené míře stále vyskytují na raněnovověké a novověké vesnici, bylo poměrně omezené, v některých regionech se však mohla rozvinout i velmi specializovaná výrobní odvětví. Z hlediska druhů výrob dle zpracovávaného materiálu – což je všeobecně rozšířené klasifikační kritérium umožňující rozčlenit do smysluplných skupin většinu rukodělných výrob – šlo v první řadě o tyto skupiny oborů: zpracování přírodních pletiv (pletení ze slámy, loubku, orobince, košíkářství);/64 práce se dřevem (tesařství, truhlářství, kolářství, bednářství, soustružnictví, šindelářství, řezbářství, hračkářství);/65 výroba textilu a oděvů (krejčovství, tkalcovství, krajkářství, barvířství a textilní tisk); výroba z kůže (obuvnictví, kožešnictví); zpracování silikátů a zemin (keramika, kamnářství, sklářství); výroba z kovu (kovářství, podkovářství, klempířství, drátenictví); zpracování kamene (kamenictví, kamenosochařství, těžba kamene) a konečně výroba potravin spolu se zpracováním tuků (mlynářství, krupařství, voskařství)./66 Národopisné studium jednotlivých výrobních oborů se zpravidla orientuje jednak na detailní dokumentaci technologických a ergologických postupů, způsoby získávání surovin a distribuce výrobků. Důležité je dále zohlednit sociální postavení výrobců, míru jejich specializace, jakým způsobem jsou řemeslné znalosti a dovednosti získávány (v rodině, formálním vyučením) a předávány./67

tradiční formy komunikace a transportu, ke kterým počítáme jak movité artefakty (dopravní prostředky), tak nemovité pozůstatky někdejších aktivit v této sféře (zejména zbytky komunikací). V našem přírodním a kulturním kontextu byla nejběžnější přeprava po souši, jejíž fungování umožňovala několikastupňová dopravní síť tvořená pozemními komunikacemi. Konkrétní podoba komunikací, z nichž část je stále dobře patrná v podobě terénních reliktvů i v současnosti, část byla překryta moderními komunikacemi, byla ovlivněna přírodními podmínkami, typem sídelní struktury, zástavbou obce a dvora, užívanými dopravními prostředky (vozy, saně, svlaky a smyky), druhem nákladu i místními zvyklostmi./68 Nejjednodušším, avšak co se týče hustoty nejrozšířenějším typem komunikací, byly polní cesty, chodníky a průhony pro dobytek, sloužící k dopravě osob a nákladu v rámci usedlostí a obce. Jejich podoba se často měnila, část měla jen sezónní povahu (např. polní cesty sloužící k dopravě úrody, lesní cesty pro transport vytěženého dřeva). Stabilní komunikace vyššího řádu spojovaly jednotlivá sídla navzájem či obce a např. významné křižovatky dálkových cest nebo kultovní místa. Veřejné komunikace zásadního významu vznikaly až do 18. století, kdy se jejich systematického budování a správy ujal stát a obce, povětšinou živelně ve významných trasách dálkového obchodu./69

Vodní transport /70 sehrával v českých zemích jen doplňkovou roli a relikty vodních komunikací jsou narušeny od těch suchozemských velmi řídké. Doprava po vodě sloužila především k transportu kmenového převážně stavebního dřeva (voroplavba v povodí Vltavy, karpatské pláňství) a splávce palivového polenového dříví (např. povodí Labe, Orlice), pro kterou byly budovány i speciální plavební kanály (např. Schwarzenberský na Šumavě). Doprava jiného zboží po vodě (s výjimkou soli) a plavba na lodích byla zcela marginální.

Co se týče movitých artefaktů spojených s tradičními formami transportu, tak nejjednodušší z nich souvisí s prostým nošením břemen – koše, nůše, krosny, krúsně či nosidla na hnůj. K dopravě objemnějších nákladů smýkáním sloužily v letním období smyky a svlaky (např. vlačihy pro transport oradel),/71 v zimě pak různé druhy saní (od osobních po saně na hnůj). Nejdokonalejší byly konečně nejrůznější typy jedno a vícekolových dopravních prostředků (od trakařů po žebříňáky a fasuňkové vozy). Zcela speciálním aspektem hmotné kultury spjaté s transportem, jehož výzkumu se česká etnografie intenzivně věnovala, jsou formy záprahu

dobytka a koní – tedy jediného a univerzálního dostupného zdroje tažné síly po většinu období raného novověku a novověku – do dopravních prostředků a zemědělské techniky./72

sídlo (prostorová a komunikační organizace tzv. built environment), dům a bydlení, což jsou na jednu stranu patrně nejlépe zdokumentované a mezi veřejností díky muzeím v přírodě nejznámější a nejpoblíbenější složky lidové hmotné kultury./73 Zároveň však jde o sféru tradiční kultury, mimořádně ohroženou a zdevastovanou minulými i současnými stavebními zásahy do historické kulturní krajiny a urbanismu jednotlivých obcí./74 Národopisný výzkum sídel probíhá v úzké spolupráci s řadou jiných disciplín, v posledních desetiletích došlo i u nás ke zvláště silnému prolnutí s archeologicky a na historii architektury orientovaným bádáním. Obě disciplíny jednak umožňují lépe poznat starší vývojové fáze podoby venkovských sídel,/75 jednak začlenit lidovou architekturu do širšího kontextu slohového stavitelství.

Jako sídlo se v etnografii označuje základní socioekonomická jednotka, ve které žijí a pracují lidé. Zpravidla se dělí na intravilán (zastavěnou část) a extravilán (plužina, pastviny, lesy), obě části mohly být v minulosti odděleny např. kamenným ohrazením či pleteným plotem, jejich hranice však byly vždy minimálně důležitým symbolickým rozhraním. Podle půdorysné struktury zastavěné plochy a polí se sídla dělí na řadu typů, z nichž můžeme rámcově usuzovat např. na dobu založení sídel./76 Zásadní vliv na uspořádání sídel mělo samozřejmě přírodní prostředí. Původní půdorysná struktura i nejmenších obcí však byla směrem do novověku měněna zahušťováním, parazitní zástavbou volných prostorů, výstavbou paralelní s historickým jádrem nebo výstavbou podél komunikačních os. Půdorysnou strukturu obcí, která vypovídá mj. o sociální struktuře vesnice (umístění větších usedlostí bohatších sedláků), způsobech zemědělského hospodaření, tradičních formách komunikace a organizace prostoru (podoba a umístění návsi, síť komunikací různého řádu) i o duchovním a společenském životě (např. umístění veřejných, technických a sakrálních staveb), lze studovat nejspíše pomocí starých map a plánů, ikonografických pramenů a ideálně i přímo v terénu. Některé znalosti např. o zaniklých komunikacích lze zachytit i v ústních výpovědích pamětníků.

Etnografický zájem o dům, který spolu s příslušným hospodářským zázemím tvoří tzv. dvůr, je ještě starší než komplexní výzkum sídel. Národopisné bádání se přitom soustředilo hlavně na vypracování zevrubné regionální i lokální typologie tradičního obydlí,/77 která se odvíjí zejména od užívaného stavebního materiálu (dřevo, hlína/cihla, kámen, proutí), stavební konstrukce (roubení, zdění, hrázdění, drážková konstrukce, pletené stěny; konstrukce krovu a střechy vč. krytiny – došek, šindel, taška) a půdorysu obytného domu (jedno a vícedílný; chlěvní, komorový, smíšené typy) či dvora (pravidelné a nepravidelné formy dvora) a jeho orientace ke komunikacím. Ve všech těchto fenoménech se odrážejí jak vlivy přírodního prostředí, tak např. typ dominujícího způsobu obživy, sociální a ekonomická struktura rodiny atd./78

Vedle typologizace tradičního obydlí existují bohaté teoretické podklady a množství materiálu ke speciálnímu studiu hospodářských (chlěvy, stáje, sýpky, kolny, stodoly, seníky), technických výrobních i nevýrobních (sušárny lnu či ovoce, pily, valchy, kovárny, olejny, mačkárny skla, mosty, náhony, studny) a veřejných (školy, rychty, hospody, pastoušky) staveb. Z dílčích otázek spadajících do sféry hmotné kultury spojené s tradičním domem lze dále jmenovat podobu a vývoj topeniště (otevřený oheň, kamna, černá kuchyně, pece, sporáky),/79 výzdobu domu (malba, úprava vstupu do domu) či otázky nativní terminologie spjaté s obydlím.

Neopominutelnou součástí etnografického zájmu o tradiční obydlí a významnou složkou hmotné kultury tradiční vesnice jsou konečně i artefakty související s vybavením a prostorovou organizací interiéru (zejména nábytek, dodržování tzv. diagonálního principu při zařizování obytných místností)/80 a samozřejmě estetické či umělecké aspekty lidového domu – např. plastiky, zdobené lomenice, malby na stěnách zděných staveb apod. Již výše pak bylo naznačeno, a tento aspekt je nutné vždy brát v potaz, že vlastní obydlí, jeho vzhled či organizace vnitřního prostoru nebyl jen záležitostí hmotné kultury, ale významně jej ovlivňovaly i aspekty symbolické, pověrečné, magické či religijní.

oděvní kultura, která je např. z hlediska muzeologického i v důsledku konzervativních přístupů k lidové kultuře někdy nesprávně považována za nejtypičtější znak tradiční kultury./81 Tomu odpovídá i problematická terminologie: termín kroj /82 nebo lidový kroj se zpravidla vztahuje jen k málo obvyklým, zato esteticky působivým formám svátečního a obřadního oděvu (které jsou nejčastěji prezentovány např. v obrázkových a popularizačních publikacích),/83 termín národní kroj odkazuje k údajným národním specifickým lidového oděvu v Čechách,/84 které však není možné vůbec sledovat, pojem selský kroj v sobě nese stopu neblahé sociální selektivnosti.

Tradiční oděv a jeho dílčí části (např. výšivky) jsou v rámci celé sféry hmotné kultury již od doby tzv. svérázového hnutí na sklonku 19. a počátku 20. století patrně nejčastějším předmětem snah o umělou obnovu či další využití třeba v bytové kultuře./85 V současnosti se však v České republice nesetkáváme s výskytem lidového oděvu v autentickém prostředí, pouze v některých oblastech lze narazit na nošení tzv. polokroje. Zajímavým fenoménem je revitalizace či úplná rekonstrukce (někdy třeba na základě ikonografických pramenů, v horším případě dle subjektivních představ jednotlivců) tradiční oděvní kultury pro slavnostní příležitosti (dožínky, svatby) a pro účely souborových aktivit. Zde je však nutné zdůraznit, že již nemáme co do činění s tradiční oděvní kulturou, ale s moderním folklorismem./86

Z hlediska studia hmotné kultury – a opět připomínám, že oděv byl zároveň zhmotněním řady aspektů kultury duchovní a z antropologického hlediska je spolu se zdobením a úpravou těla považován za mimořádně složitý a významově a funkčně synkretický symbolický systém /87 – je možné se zaměřit na řadu formálně typologických aspektů oděvu. Z teritoriálního hlediska se tak rozlišují nadregionální typy tradičního oděvu, kterým je vlastní souhrn dílčích oděvních prvků, a dále obecně známější regionální oděvní typy a varianty. Ty jsou zpravidla ztotožňovány s národopisnými regiony (ovšem typologizaci lze dále zpřesňovat až na úroveň jednotlivých obcí) a vyznačují se jednotným střihem a výzdobou – např. chodský mužský oděv, plzeňský ženský kroj atd.

Oděv se dále dělí na různé druhy (dle pohlaví na mužský, ženský, dětský; dle doby nošení na letní a zimní; dle funkce na obřadní, sváteční, polosváteční, všední, pracovní a profesní). Při jeho studiu je nutné dále sledovat techniky a technologie výroby oděvu (materiálové složení a původ látek; výzdobné techniky – např. výšivky, krajky, aplikace),/88 související problematiku úpravy a zdobení těla (účesy, užívání kosmetiky, nošení oděvních doplňků a šperků).

tradiční lidová strava, jež představuje regionálně a sociálně velmi různorodý fenomén./89 Na její podobu mělo vzhledem k téměř absolutnímu samozásobitelství na raněnovověké vesnici (kupovala se v podstatě jen sůl a droždí) velký vliv přírodní prostředí, potažmo podoba zemědělské výroby, a tedy sortiment, dostupnost a možnosti uchování (konzervace) potravin. Dominantní součástí velmi monotónního jídelníčku byly obiloviny, okopaniny

(brambory ovšem až od sklonku 18. století), luštěniny, mléko a vejce, v menší míře vepřové, drůbeží a hovězí maso. Právě na spektrum konzumovaných potravin se etnologické studium tradiční stravy zaměřuje velmi často. Další důležité aspekty lidové stravy tvoří způsoby přípravy jídel (dušení, vaření, pečení), které jsou provázány např. s podobou otopného zařízení a samozřejmě s užívaným inventářem (kuchyňské a jídelní nádobí a náčiní)./90

Rozlišuje se mezi pokrmy všedními (jejich podoba byla silně ovlivněna např. potřebou jejich donášky na pole v určitých fázích ročního cyklu zemědělských prací), svátečními a obřadními (jejich konzumace byla vázána na mimořádné stravovací příležitosti – posvícení, masopust, Velikonoce, Vánoce, postní pokrmy, svatební pokrmy apod.). Tradiční stravu lze dokumentovat i z hledisek její nutriční hodnoty, typů potravin – např. pečivo, nápoje, cukrovinky.

Zajímavou otázkou je údajná existence tzv. národní stravy a národních pokrmů. Dostatečně kritický přístup zde i neodborníkům umožňuje odhalit, že nic podobného ve skutečnosti neexistuje, neboť stravovací návyky nikdy etnické či národní hranice nerespektovaly (zcela jinou kapitolou je ovšem podoba stravy daná konfesí). Naproti tomu je možné a vhodné sledovat třeba vliv širších geografických a přírodních kontextů na podobu tzv. diety (v Čechách rozdíl mezi pokrmy v nížinách a horských a podhorských oblastech, v Evropě třeba formy tzv. mediteránní kuchyně).

b) Duchovní a sociální kultura

Duchovní a sociální kultura či též nemateriální lidová kultura vždy byla a je obtížněji zachytitelná a prezentovatelná než kultura materiální. Jedná se o vzájemně propojenou, synkretickou a mnohvrstevnatou skupinu jevů, procesů, norem a vzorců chování, které uspokojují duchovní a sociální potřeby člověka. Nemateriální kultura se vyznačuje dlouhodobou setrvačností, tendencí k petrifikaci mimořádně archaických jevů, vrstvením různých prvků, jejich vzájemnou kontaminací a prolínáním, proměnami funkcí a stejně jako kultura materiální je sociálně a regionálně diferencována. Narozdíl od takřka úplně zaniklé hmotné kultury se řada prvků duchovní a sociální kultury reprodukuje a dále vyvíjí i v současnosti, některými badateli je proto považována za nejdůležitější složku lidové kultury./91

Při studiu nemateriální kultury spolupracuje národopis s řadou dalších oborů (z nich některé si v minulosti činily výhradní nárok na její výzkum) – zejména s literární a hudební vědou či religionistikou. Dnes jsou namísto oborově omezených pohledů preferovány interdisciplinární výzkumy, avšak studium nemateriální kultury je vzhledem k povaze předmětu bádání obecně méně systematizováno a vyznačuje se značnou pluralitou i protichůdných konceptuálních přístupů. Stále diskuse se vedou i nad tak elementární otázkou, jako je smysluplnost rozlišování duchovní (folklor, zvyky, obřady, obyčeje, víra, magie) a sociální (rodinné a příbuzenské vztahy, formální a neformální sociální interakce v rámci malých sociálních skupin) kultury./92 Na tomto místě nicméně postačí uvést alespoň rámcovou charakteristiku hlavních podskupin nemateriální kultury, kam se zpravidla řadí:

slovesný, hudební a taneční folklor (vč. jeho synkretických forem, jako je lidové divadlo) jako specifický soubor kulturních jevů realizovaných různými, zpravidla přímými komunikačními formami. Jeho tvůrci jsou zpravidla anonymní (což neznamená, že nemohlo docházet k folklorizaci či refolklorizaci projevů konkrétní autorské invence), reprodukoval se při specifických příležitostech. Třeba taneční a hudební folklor tak byl a do určité míry stále je

často spojen se zvykoslovnými (masopust, dožínky, posvícení) či obřadními (svatby, pohřby) situacemi a zpravidla měl i další (duchovní, religijní) funkce. Konečně posledním z významných znaků folkloru je jeho variabilita (časová, prostorová, sociální)./93

Při studiu všech druhů folkloru je důležité kromě vlastního (např. jazykového či hudebního) obsahu zohledňovat i osobu konkrétního interpreta či interpretů a situaci – mluví se o tzv. folklorních příležitostech – za které je folklor reprodukován. Každá folklorní skladba totiž funguje jen ve svém aktuálním znění, které jí dává interpret (nositel folklorního podání) na určitém místě, v určitém čase a určitých společenských situacích, zejména v prostředí malých sociálních skupin (proto je mezi důležité znaky folkloru řazena i jeho kolektivnost). Tradiční formy folkloru byly národopisci dokumentovány (sbírány) a analyzovány již v 19. století, nicméně zejména písemnou fixací, jakkoliv přísně vědecky pojatou, ztrácí folklor řadu ze svých výše uvedených důležitých komponent a stává se ještě méně reálným muzejním exponátem, než je tomu v případě sběru hmotných artefaktů. To je potřeba mít na vědomí i při práci s folklorními podáními ve školní výuce, kde je – jakkoliv v této studii klademe důraz hlavně na historickou dimenzi lidové kultury – navýsost vhodné kombinovat např. studium vydaných sbírek a katalogů pověstí, pohádek, písní i drobných folklorních útvarů či nevydané rukopisné (třeba rodinné) záznamy o témže s dokumentací v současnosti „žijících“ folklorních forem./94

Kupříkladu u slovesného folkloru (lidové slovesnosti), jenž se zpravidla dělí na prózu a poezii a do něhož spadá široká škála ústně předávaných (tradovaných) lyrických a epických prozaických, veršovaných i dramatických útvarů, můžeme vedle nejběžnějších typů současného folkloru (vtipy, humorky, fámy, vyprávění ze života) stále ještě zachytit řadu historických, etiologických a pověrečných pověstí, které v sobě zajímavým způsobem uchovávají svědectví o vědomostech a hlavně o minulém i současném vnímání žitého prostoru. Právě v těchto formách folkloru, představujících svébytnou složku lokální či maximálně regionální paměti (v případě zdánlivě folklorních podání o „velkých“ dějinách a událostech máme povětšinou co do činění jen s víceméně recentně folklorizovanými literárními díly), odlišnou od relativně krátkodobé paměti studované třeba v podobě tzv. oral history můžeme sice výjimečně, ale přece, nalézat i stopy reálných dějů či alespoň pátrat po tom, co a proč považovali naši předci ve své krajině za pozoruhodné a výjimečné.

Při případném využívání folkloru a nejvýrazněji jeho hudebních a tanečních složek pro budování vztahu ke kulturně historickému dědictví je dále nanejvýš nutné odlišovat folklor a folklorismus./95 Ten lze nejnázorněji popsat jako tzv. druhý život folkloru (či tradiční lidové kultury obecně), tedy jako přenášení jevů lidové kultury z původního již zaniklého prostředí do jiného kontextu, často též s jinými – estetickými, zábavními – funkcemi./96 K soudobému folklorismu tak počítáme zejména využívání lidové písně, hudby, tance, slovesných projevů či obřadního folkloru, ale i oděvní kultury, tradičního řemesla či architektury ve tvorbě nejrůznějších uměleckých (folklorních) souborů prezentujících pak lidovou kulturu na folklorních festivalech, užívání tradiční motiviky v architektuře, malířství, literatuře či obecně v umělecké a mediální sféře. Folklorismus jako takový nelze chápat jako negativní jev, jedná se spíše o jeden z logických důsledků vývoje společnosti ve 20. století. Zásadní chybou je ovšem jeho nevědomé, či dokonce zlovolné zaměňování s tradiční lidovou kulturou v její historické podobě. Mějme proto na paměti, že žádný folklorní soubor neprezentuje autentickou lidovou kulturu, ale její stylizovanou, de facto divadelní podobu. Sledováním samotného vystoupení takového souboru tudíž nezjistíme z odborného hlediska o tradiční lidové kultuře vůbec nic (a pro dnešní etnology a antropology jsou podobné souborové aktivity předmětem výzkumu z úplně jiných důvodů – jako soudobá forma sociální organizace a komunikace),

což ovšem neznamená, že by folklorní sdružení jako aktivní distinktivní menšina nemohla hrát důležitou (zpravidla iniciační) roli v uchovávání některých forem tradiční kultury. Spíše než o hudební a taneční folklor však jde o nejrůznější zvykoslovné tradice.

výroční, rodinná a socioprofesionální obřadnost, která se označuje též jako obyčejová tradice, obřadní kultura či zvykosloví.^{/97} Etnografické dělení obřadní kultury vychází z typů situací, na které jsou jednotlivé obřadní úkony vázány. Mluvíme proto o výroční či kalendářní obřadnosti, což jsou projevy vázané na data či období agrárního, resp. církevněnáboženského kalendáře, o obřadnosti rodinné (zvyky a obřady spojené s rodinným a životním cyklem) a o socioprofesionální obřadnosti, tedy o obyčejích vázaných na specifické sociální skupiny. Všechny typy obřadů a obyčejů se vyznačovaly značnou stabilitou a nižší variabilitou, než např. tradiční hmotná kultura, a řada z nich přetrvala do dneška. Charakterizuje je obsahová i významová synkretičnost a stejně jako při studiu folkloru je nutné studovat nejen „samotný“ obyčej, ale i jeho nositele (aktéry) a průběh (obyčejovou situaci).^{/98}

V rámci studia lidové obřadnosti se dále konvenčně rozlišují obyčeje, tedy tradiční, ustálené, kolektivem očekávané způsoby chování, které se uplatňují zejména při přelomových situacích společenského nebo osobního života. Některé z nich měly či stále mají z antropologického hlediska magicko-rituální povahu, případně je přímo můžeme označit za tzv. přechodové rituály ustanovující nový společenský status zúčastněných (např. svatba). Naproti tomu církevní i občanské tzv. svátky (Vánoce, Velikonoce, Dušičky, 1. máj) jsou mnohem abstraktnějším pojmem, formálně stanovenými událostmi, které jsou pouhým předpokladem k dalším projevům tradičních (třeba obřadních) forem společenského života. Konečně pod pojmem slavnosti myslí národopis společensko-kulturní, dnes povětšinou institucionalizované fenomény (např. hasičské slavnosti, Porciunkule), v rámci kterých opět může docházet k obřadním situacím. V dnešní době však povětšinou převládá zábavná stránka podobných událostí, do které se transformovaly i původní obřadní úkony s magicko-náboženským či jiným významem.

Vzhledem k neobyčejně široké škále obyčejů, které se na našem území vyskytovaly či vyskytují, zde není možné podat ani jejich rámcovou charakteristiku. Pro jejich zevrubnější popis, pochopení významu i odhalení možností, jak na nich např. v rámci školní výuky participovat, a tak je poznávat zevnitř (příčemž písemné památky i místní orální tradice zpravidla vždy nabízí dost vodítek k odhalení minulé podoby zvyků a obyčejů), proto doporučuji sáhnout po příslušné literatuře. Dále se tedy omezím na výčet jednotlivých obyčejů v rámci dvou hlavních skupin, které etnologické bádání nejčastěji vymezuje.

Mezi kalendářními obyčeji, které budeme sledovat chronologicky,^{/99} jsou to tedy masopustní obyčeje (např. obchůzky masek, pečení masopustního pečiva, obchůzky s tzv. právem a předávání práva, pochovávaní basy), obyčeje předvelikonoční a velikonoční (vynášení Smrti, obchůzky s májkem – létečkem, velikonoční klepání či řehtání, pečení velikonočního pečiva, zdobení vajíček, pletení a obřadní bití pomlázkou, polévání vodou, obřadní jízdy na koních), májové obyčeje (spojené se stavěním, hlídáním a kácením tzv. máje), obyčeje letniční a svatodušní (zejména tzv. královské obchůzky – honění krále, chození s královnou, jízdy králů), božítelové obyčeje (církevněnáboženské praktiky spojené se zelení), obyčeje spojené s ukončením zemědělských – zejména sklizňových prací (dožínky, dočesná, vinobraní a zarážení hory, domlatky, konopnická), posvícení, resp. hody spadající původně na den patrona kostela povětšinou však slavené v podzimním období (obřadní zvaní na hody, pečení posvícenského pečiva, stavění máje, volba stárků, posvícenské průvody), kateřinské zábavy a obyčeje, adventní obyčeje (obchůzky barborek, pečení mikulášského pečiva, mikulášské

obchůzky, obchůzky lucek), vánoční obyčeje (pečení obřadního pečiva a příprava obřadních pokrmů, zdobení stromku, stavění betlémů, „věštění“, štěpánské a tříkrálové kolední obchůzky). Ke kalendářním obyčejům rozprostřeným po celém roce patří konečně též pálení tzv. výročních ohňů, u nás nejčastěji na sv. Filipa a Jakuba (30. 4.) a sv. Jana Křtitele (24. 6.), nověji též 6. 7. na paměť upálení Jana Husa.

Projevy rodinné obřadnosti chronologicky kopírují nejvýznamnější události v životě člověka, od biologicky víceméně daných (smrt) po významné symbolické a sociální životní situace./100 Stejně jako výroční obřady a možná ještě více v sobě v našem kulturním prostoru spojují magicko-rituálové chování vycházející patrně z předkřesťanské kosmologie s církevně-náboženským modelem společnosti. Počítáme sem zejména obyčeje spojené s narozením (obyčeje spojené s péčí o šestinedělku – např. nošení do kouta, úvod šestinedělky, křtiny),/101 dále předsvatební a svatební obřadnost (patrně nejrozsáhlejší komplex obřadů, z nichž se valná část – byť ve zmodernizované formě a při ztrátě původních funkcí – zachovala dodnes),/102 obřady spojené s dalšími významnými životními přelomy (první přijímání, biřmování, oslavy narozenin a svátků, oslava výročí svatby či obnovení manželského slibu; z antropologického hlediska má podobu přechodového rituálu třeba i maturita či promoce) a samozřejmě již zmíněnou obřadnost spojenou se smrtí a pohřbem /103 (jejíž tradiční formy, narozdíl od svatebních obřadů, takřka úplně zanikly).

lidová víra (náboženství) a zbožnost, představuje vysoce intimní a bez náležitého školení obtížně studovatelnou sféru tradiční lidové kultury./104 Lidová religiozita vycházející na našem území jednak ze zdrojů křesťanských, jednak z kořenů před- (pohanských) či mimokřesťanských či obecněji z potřeby vztahování se k transcendentnu, postupovala v minulosti velmi výrazně žitou každodennost. Její projevy ve sféře veřejné (náboženská sdružení, pouti, procesí, necírkevní průvody) či hmotné doklady (oficiální sakrální stavby včetně těch drobných; neoficiální kultovní místa; devocionálie – modlitební knihy, kropenky, svaté obrázky; votivní dary, ale třeba i betlémy) jsou však spíše nahodilým zhmotněním religijní stránky tradiční lidové kultury./105 Ta bývá ve své komplexitě dnes mnohem častěji vykládána a studována v duchu nejrůznějších sociologických a antropologických teorií na základě výzkumu diskurzivních praktik, reprezentací, dobové mentality a tzv. zkušenosti, hlavně prostřednictvím textů (v nejširším slova smyslu) náboženské i nenáboženské povahy.

Specifickou stránkou duchovních aspektů života na tradiční vesnici byly nejrůznější praktiky (vázané na rodinný a společenský život, ale často i na sféru agrárního hospodaření, léčení lidí či zvířat atd.), které lze charakterizovat jako rituálové, resp. magické, jež jsou někdy považovány za nejtypičtější projev duchovní stránky lidové kultury./106 Opět se do nich promítala jak oficiální věrouka (např. užívání svcené vody při některých aktivitách), tak – a velmi výrazně – též prvky předkřesťanské, lidové kultury vlastní formy vnímání přírody, života atd. Hlavně tzv. lidová magie (z nejrůznějších často nekomplementárních pohledů tříděná na bílou a černou, ochrannou, prosperitní, plodivou, homeopatickou či napodobivou, kontaktní, sympatickou atd.) byla a je vděčným námětem etnologického studia./107 Sledování podobných aktivit v diachronním pohledu a jejich případnou interpretaci nelze však pro jejich mnohvrstevnatost, obtížně dokumentovatelné a vysvětlitelné projevy apod., což vše může být příčinou nemístných zjednodušení a nepochopení takových jevů, příliš doporučit. Na druhou stranu je potřeba vždycky mít na paměti, jak už bylo několikrát uvedeno, že právě duchovní stránky lidové kultury, jejímž konkrétním projevem rituály a magie jsou, byly namnoze určující pro fungování předindustriální vesnice. Porozumění lidové kultury jako celku, bez alespoň minimálního povědomí o těchto otázkách, tak není možné.

rodinné (příbuzenské) a společenské vztahy, jsou poslední složkou lidové duchovní kultury, které zde bude věnována pozornost. Jejich formy a způsoby fungování v soukromé a veřejné sféře byly zhruba v posledním století výrazně proměněny v důsledku intenzivní urbanizace a modernizace. Zejména vysoká míra sociální a prostorové mobility obyvatelstva řadu z tradičních forem sociálních vztahů úplně setřela a vzhledem k povaze těchto fenoménů je velmi obtížné studovat jejich historickou podobu.

Pro tradiční lidovou kulturu byly typické velmi úzké sociální vztahy v rámci jednotlivých lokálních (vesnických) komunit založené na vědomí příslušnosti k danému společenství, důležité kategorii osobní cti a vážnosti a samozřejmě i na případných příbuzenských vazbách k okolí. Sociální organizaci raněnovověké vesnice samozřejmě též ovlivňovalo existující právní prostředí (tedy např. poddanství či tzv. nevolnictví limitující sociální a prostorovou mobilitu, možnosti uzavření sňatku, disponování s majetkem apod.)/108

Obec ve smyslu prostorovém (tedy jako určité sídlo) i společenském byla základní správní i sociální jednotkou, její obyvatelé vykonávali (někdy nuceně) řadu společných aktivit, museli být schopni dohodnout se na využívání např. přírodních zdrojů (studny), nákladnějších zařízení (pazdery, sušárny na ovoce), komunikací, společně obhospodařovali některé pozemky (lesy, louky, pastviny). V rámci celé obce či uvnitř ní dočasně nebo dlouhodobě fungujících aliancí docházelo k různým formám tzv. sousedské výpomoci, která měla z antropologického hlediska zpravidla formu reciproční neformální ekonomiky. Každá vesnice však byla zároveň sociálně i jinak diferencovaná, vedle okrajových skupin (tuláci, žebráci) tvořili nejspeciřtější sociálně vymezené vrstvy jednak relativně privilegované osoby, jež byly formálními (z hlediska pravomocí, které na ně delegovala např. vrchnostenská správa) i neformálními hlavami příslušných komunit – tedy rychtáři či na Moravě fojtové, případně tzv. obecní starší; dále tzv. čeled', tedy skupina námezdně pracujícího obyvatelstva, která se většinou rekrutovala z chudších (chalupnických, domkářských) rodin. Zvláštní, tentokrát věkově vymezenou skupinou byla tzv. chasa, tedy téměř dospělá mládež. Ta se nejčastěji podílela na organizaci obřadních událostí (masopust, letniční slavnosti) a sehrávala v nich klíčovou úlohu. V 18. a 19. století byla v některých oblastech chasa formálně hierarchizovanou a třeba i oděvem odlišenou skupinou mládeže.

Ve starším období raného novověku fungovaly i ve vesnickém prostředí v omezené míře též některé formální organizace (řemeslnické cechy, brtnické spolky, salašnická organizace apod.), od 19. století vliv spolkového života na vesnici výrazně narůstá (myslivecké, baráčnícké, hasičské spolky) a postupně překrývá – např. v podílu na přípravě nejrůznějších festivů – starší formy méně formalizovaného sdružování. Obecně vzato však ještě i v tomto období jednoznačně dominovala velmi úzká interakce mezi obyvateli vesnice založená na sdílení společných hodnot a vzorců chování, což ovšem nikdy nebránilo někdy i silným projevům manifestace individuální prestiže a bohatství.

Se společenskými vztahy úzce souvisejí rodinné poměry./109 Z celoevropského pohledu se české země – s určitými specifiky (např. nižší sňatkový věk) – v raném novověku řadily k tzv. západoevropskému typu rodiny./110 V rámci, nejen, lidové kultury u nás převládala jednoduchá (nukleární) rodina, se kterou byly spojeny jevy jako čelední služba, výměnek, specifické způsoby dědění majetku, resp. obecněji řečeno uspořádání rodinných poměrů založené na principu smluvních vztahů a individuální odpovědnosti. Různé formy komplexní či rozšířené rodiny se společným majetkem byly v českých zemích zastoupeny jen málo a zpravidla jen jako přechodné řešení (např. dočasné společné hospodaření bratří po smrti rodičů), častěji se s nimi lze setkat jen na východní Moravě (zvláště na Valašsku)/111

Dnešní národopisné studium rodiny, které na rozdíl od dřívějšího soustředění se na projevy rodinného života ve veřejné sféře (obřadnost) často stojí spíše na nejasném pomezí s výzkumem historickodemografickým a sociálně antropologickým, se nejčastěji zaměřuje na vnitřní fungování rodin (obecné otázky příbuzenství jako biologické či spíše až výhradně sociální kategorie, problémy moci a autority, genderové vztahy, strategie volby partnerů, sociální a prostorová mobilita a její vliv na rodinu atd.). Pro etnologické studium lidové kultury českých zemí je dále typický zájem o zvláštní instituce, které zejména v malých komunitách výrazně ovlivňovaly společenský a rodinný život – kmotrovství,¹¹² dohazovačství a družbovství při vyjednávání a organizaci svateb atd.¹¹³

Škola a tradiční lidová kultura

Jen těžko lze předpokládat, že by jakákoliv školní (ale např. i mediální) prezentace tradiční lidové kultury dokázala otočit kolem času a nastolit atmosféru všeobecného nadšení pro agrární kulturu vesnice tak, jak tomu bylo na sklonku 19. století. Radikální urbanizace a industrializace uplynulého století a koneckonců i absence nacionálních motivů při zájmu o lidovou kulturu, způsobují, že na ni dnes nahlížíme jako na něco beznadějně překonaného, co lze spatřit jen v muzeu, jako na dojemnou starožitnost, která v šerém dávnověku živořila někde vedle skvělých hradů a měst. Obecná absence historického vědomí a vztahu k minulosti (a širěji možná i schopností vnímat temporalitu dění okolo nás), patrně někdy neumožňuje reflektovat tak prostý fakt, že tradiční lidová kultura nebyla záležitostí „středověkou“, ale že zásadním způsobem formovala ještě život drtivé většiny našich předků někdy před sto či sto padesáti lety. Výchova k poznání a porozumění tradiční lidové kultuře je tedy zároveň výchovou k porozumění nejvlastnější minulosti, možná ne tak skvělé, jak by si někteří přáli, ale o to reálnější.

Na předchozích stránkách jsem se pokusil nastínit, jak široké pole hmotných památek, artefaktů, ústních podání, zvyků a obyčejů atd. se k tradiční lidové kultuře počítá.¹¹⁴ Některé z nich, pravda, můžeme už opravdu zahlédnout jen v muzejních depozitářích, jiné – a je jich překvapivě dost – lze studovat přímo v terénu nebo vlastních rodinách. Prezentace kulturního dědictví tradiční kultury předindustriální vesnice je totiž až paradoxně snadná, neboť s jejími pozůstatky přicházíme do kontaktu mimořádně často. I u žáků městských škol lze v důsledku masově rozšířeného chatařství a chalupářství předpokládat kontakt s tradiční architekturou a krajinnými strukturami, snad každý (a opět nemusí být z vesnice, jakkoliv je třeba vědět, že zde je situace pro poznávání lidové kultury v ledasčem jednodušší), někdy zaslechl alespoň trochu autentické podání lidové písně, zúčastnil se stavení máje nebo šel o Velikonocích koledovat; někdo mu vyprávěl pověst o Čertově skále u cesty do vedlejší obce, někdy se podívil, proč rostou uprostřed lesa najednou úplně jiné stromy a navíc je tam spousta zdánlivě nesmyslných kamenných zídek.

Vzhledem k tomu, že podobné záležitosti vnímáme jako samozřejmé (pokud si jich vůbec všimneme), tak už jen pouhá schopnost reflektovat, že tohle vše má mnohé co do činění s „nedějinami“¹¹⁵ naší země, že podobné fenomény byly často středobodem života minulých generací a že stojí za to nad nimi přemýšlet či je chránit, by byla vynikajícím výsledkem prezentace lidové kultury ve školní výuce a výchově.

Poznámky

- 1 / Z dobového pohledu srov. Josef KAFKA, Hlavní katalog a průvodce. Národopisná výstava československá v Praze 1895, Praha 1895; nejnověji Stanislav BROUČEK a kol., Mýtus českého národa, aneb Národopisná výstava československá 1895, Praha 1996.
- 2 / Vůz a jeho díly byl jednou z nejnákladnějších součástí inventáře zemědělských usedlostí. A třeba i vážně poškozené kolo bylo ihned opraveno či rozebráno na znovu použitelné části (náboj, loukotě). Na stěnu domu by jej jako okrasu zavěsil v minulosti jen úplný blázen.
- 3 / Základními, i když dosti zastaralými přehledy jsou Jiří HORÁK, Národopis československý. Přehledný nástin, in: Československá vlastivěda II. Člověk, Praha 1933, s. 305–472 a Antonín ROBEK, Nástin dějin české a slovenské etnografie, Praha 1964. Kritickou, ale inspirativní reflexi vývoje národopisu podává Josef KANDERT, Poznámky k dějinám národopisu/etnografie v českých zemích: soupeření „etnografie“ s „etnologií“, in: M. Holubová – L. Petráňová – J. Woitsch (Eds.), Česká etnologie 2000, Praha 2002, s. 157–178. Řadu dílčích příspěvků k různým aspektům dějin oboru srov. in: Jana POSPÍŠILOVÁ – Jana NOSKOVÁ (Eds.), Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu AV ČR, Brno 2006.
- 4 / Počáteční fázi formování národopisu přehledně shrnuje Stanislav BROUČEK, České národopisné hnutí na konci 19. století, Praha 1979.
- 5 / Nacionální aspekty formující se etnografie, jejichž existence je objektivní skutečností (a je potřeba ji velmi kriticky reflektovat), se nicméně někdy stávají odrazovým můstkem k iracionálním a ideologickým kritikám oboru jako takového. Typickým příkladem je text, který uveřejnili David Scheffel a Josef Kandert v roce 1994 v časopise *Anthropological Quarterly*. Jeho český překlad vyšel jako David SCHEFFEL – Josef KANDERT, Politika a kultura v české etnografii, in: M. Holubová – L. Petráňová – J. Woitsch (Eds.), Česká etnologie 2000, Praha 2002, s. 213–229 (srov. též diskusi k tomuto článku na s. 231–270).
- 6 / K vývoji sociokulturní antropologie přehledně Ivo T. BUDIL, Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase, 2. vydání, Praha 2007; Václav SOUKUP, Dějiny antropologie. Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleontologie, sociální a kulturní antropologie, Praha 2004.
- 7 / K dějinám časopisu Milena SECKÁ – Jiří WOITSCH, Nástin dějin časopisu Český lid, dostupné na <http://www.eu.cas.cz/admin/obrazek.php?id=38&k=44> (accessed 5. 9. 2007).
- 8 / Z pracovních výborů se ve svobodném státě v roce 1919 ustavil Státní ústav pro lidovou píseň, který podporoval folkloristické bádání v českých zemích, aby později přešel (co se týče personálu i nesmírně bohatých fondů) do v letech 1952–1954 ustaveného Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV. Viz Lubomír TYLLNER – Marcela SUCHOMELOVÁ (Eds.), Etnologický ústav Akademie věd České republiky 1905–2005, Praha 2005, zejm. s. 11–44.
- 9 / Viz Georg G. IGGERS, Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě, Praha 2002, s. 51–110.
- 10 / K současnému pojetí sociokulturní antropologie srov. příručky Jean COPANS, Základy antropologie a etnologie, Praha 2002; Robert F. MURPHY, Úvod do kulturní a sociální antropologie, Praha 2004.
- 11 / Z českojazyčných prací viz alespoň Richard van DÜLMEN, Historická antropologie. Vývoj, Problémy, úkoly, Praha 2002; Zdeněk NEŠPOR – Jan HORSKÝ, Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie, *Kuděj* 6, 2004, s. 61–81; Lydia PETRÁŇOVÁ, Nové historickoantropologické proudy evropského národopisu (K problému integrované „historické sociální vědy“), *Český lid* 78, 1991, s. 21–29. K nejnovějším konceptualizacím v českém prostředí srov. Lucie STORCHOVÁ (Ed.), *Conditio humana. Konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007. Z konkrétních prací viz zejm. Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném*

novověku I., Praha 1999, II.–III., Praha 2006; Carlo GINZBURG, Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600, Praha 2000.

12 / Ty mohou být ideálním vodítkem i pro školní výuku. Byly totiž určeny zejména laickým zájemcům o tradiční kulturu a velmi instruktivním způsobem radí (někdy v podobě modelových dotazníků) co, jak, kde a proč sledovat v terénu, jak komunikovat s informanty, kde hledat doplňkové a srovnávací informace. Viz Drahomíra STRÁNSKÁ, Příručka lidopisného pracovníka, Praha 1936; František ROUBÍK, Příručka vlastivědné práce, Praha 1947.

13 / Vedle již citované literatury k dějinám oboru je nutné upozornit zvláště na texty přinášející zajímavá věcná data či stavící národopis do širších středo- a východoevropských kontextů. Srov. Lydia PETRÁŇOVÁ, Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963, in: Věda v Československu v letech 1953–1963, Praha 2000, s. 305–322; František BAHENSKÝ, Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963, tamtéž, s. 553–664; Olga SKALNÍKOVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ, Etnografické studium v letech 1964–1975, in: Věda v Československu v období normalizace (1970–1975), Praha 2003, s. 287–304; František BAHENSKÝ – Jiří WOITSCH, Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969, tamtéž, s. 555–569.

14 / Z množství textů, které někdy vedle věcných informací obsahují i řadu dle mého názoru silně problematických soudů, je možno jmenovat: Juraj PODOBA, Antropologizácia etnológie, t. j. post-národopisu v stredovýchodnej Európe: medzi orientáciou na zmenu, rezintenciou a rezignáciou, in: Ivo T. Budil – Tereza Zíková, Antropologické sympozium V., Plzeň 2007, s. 128–137; Petr SKALNÍK, Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989. Zpráva pozorujícího účastníka, Sociologický časopis 38, 2002, s. 101–115; TÝŽ (Ed.), A Post-Communist Millennium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe, Praha 2002. Srov. též velmi symptomatické monotematické číslo Sociologického časopisu 43, 2007, č. 1.

15 / Srov. jak je studium domácího terénu prezentováno v příslušných německých úvodech do disciplíny. Viz Wolfgang KASCHUBA, Einführung in die Europäische Ethnologie, 2. Auflage, München 2003; Rolf W. BREDNICH, Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder Europäischen Ethnologie, Berlin 1994. Obě knihy obsahují i pasáže k dějinám oboru ve střední Evropě.

16 / Interpretativní koncept evropské etnologie se do našeho odborného prostředí pokusil nejnověji uvést Petr LOZOVIUK, Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě, Pardubice 2005.

17 / Pokusem o rozhranění národopisu a sociokulturní antropologie, který měl rozpoutat širší diskusi o této problematice, byl příspěvek Zdeňka Nešpora a Marka Jakoubka z roku 2004. Viz Zdeněk NEŠPOR – Marek JAKOUBEK, Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi, Český lid 91, 2004, s. 53–79; TÍŽ, Co je a co není kulturní/sociální a kulturní/sociální antropologie po dvou letech. Závěr diskuse, Český lid 93, 2006, s. 71–85.

18 / K úzké spolupráci národopisu a antropologie se přihlásil např. Chris Hann, přední britský specialista na antropologii postsocialismu. Viz Chris HANN, Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě, Sociologický časopis 43, 2007, s. 15–30; TÝŽ, Odpověď: nikoli nevýrazný hybrid, ale partnerství, které má říz, Sociologický časopis 43, 2007, s. 209–220.

19 / Jako lidový diskurz se v etnologickém bádání označuje odbornými poznatky zcela nekultivované povědomí o určitém problému. Lidový diskurz je nejčastěji formován pouze médií.

20 / Definice je třeba chápat jako víceméně pracovní, vybrány jsou jen ty úzce svázané s

tématem přítomné studie. Pro vysvětlení řady dalších pojmů doporučuji obrátit se např. k oborovým i obecným slovníkům a encyklopediím. Srov. Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. – III., Praha 2007; Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. – II., Bratislava 1995.

21 / K pojmům velká a malá tradice srov. Robert REDFIELD, Peasant society and culture, Chicago 1956, s. 41–42.

22 / K regionální diferenciaci lidové kultury českých zemí nejnověji Jiří WOITSCH – František BAHENSKÝ (Eds.), Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska 4: Richard Jeřábek – Eduard Maur – Jaroslav Štika – Josef Vařeka, Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500–1900). Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny, Praha 2004. Mapy etnografického atlasu lze velmi dobře užít i při školní výuce.

23 / Jednoduše řečeno, je nepřijatelné zatajovat, že lidová kultura nebyla a není vždy krásná a mravná. Dost často byla také třeba sexuálně nevázaná či také bolela a zapáchala. Vedle každé „romantické chaloupky“, jaké můžeme vidět ve skanzenech, bylo také hnojiště, spolu s pěknými písněmi o lásce a věrnosti se ve folkloru běžně vyskytovaly neskonale vulgární či – nahlíženo ovšem dnešními měřítky – sexistické a rasistické popěvky.

24 / O existenci specifické lidové kultury cikánů (pojem Rom, Romové je pro dobu před 2. polovinou 20. století zcela nepřipadný) v minulosti se i u nás vedou spory. Z hlediska moderní nacionálními předsudky nezatížené etnologie se však dle mého soudu zdá, že spíše než o jednoznačně vyhraněnou (např. etnický) subkulturu šlo o kočovné obyvatelstvo kulturně velmi blízké (a také podobně krutě pronásledované) jiným skupinám žijícím na okraji společnosti – tulákům či žebrákům. K dějinám a kultuře cikánů /Romů srov. Jiří HANZAL, Cikáni na Moravě v 15. až 18. století, Praha 2004; Marek JAKOUBEK, Romové – konec (ne)jednoho mýtu, Praha 2004; Ctibor NEČAS, Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945), Brno 2005; TÝŽ, Historický kalendář: dějiny českých Romů v datech, Olomouc 1997; Kolektiv, Romové: tradice a současnost, Brno 1999; Kolektiv, Černobílý život, Praha 2000. Obecně k lidem na okraji Richard van DÜLMEN, Bezectní lidé: o katech, děvkách a mlynářích, Praha 2003; Martin RHEINHEIMER, Chudáci, žebráci a vaganti: lidé na okraji společnosti 1450–1850, Praha 2003.

25 / Židé tvořili v raném novověku v českých zemích výraznou a dobře rozlišitelnou minoritu a v jejich případě lze skutečně mluvit i o specifické autonomní kultuře. Mějme však na paměti, že až hluboko do 19. století byli židé vnímáni jako menšina výlučně náboženská, nikoliv etnická. Z hlediska výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví lze dokumentaci a studium pozůstatků někdejšího židovského osídlení a života židů vůbec jednoznačně doporučit. Blíže např. Tomáš PĚKNÝ, Historie Židů v Čechách a na Moravě, Praha 2001.

26 / Na „rozmanitost v jednotě“ lidové kultury raného novověku upozorňuje např. Peter BURKE, Lidová kultura v raně novověké Evropě, Praha 2005, s. 48–84.

27 / K uvedeným konceptům tradice v rámci etnologie podrobněji např. Josef KANDERT, Poznámky k výzkumu a chápání „tradice“, Český lid 85, 1999, s. 197–214, Stanislav KUŽEL, Strategie přežití na východoslovenské vesnici v období transformace. Tradice či akulturace? Ethnologia Europaea Centralis 5, 2001, s. 57–64.

28 / Hans MEDICK – Peter KRIEDTE – Jürgen SCHLUMBOHM, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttingen 1977.

29 / Tyto teorie však do Československa ve 2. polovině 20. století pronikaly jen obtížně a etnografie a folkloristika se téměř výhradně věnovala studiu kultury venkova. Výjimku tvořil jen výzkum zabývající se dělníky a horníky. Srov. např. Olga SKALNÍKOVÁ a kol., Kladensko. Kultura a život v průmyslové oblasti, Praha 1959 nebo Antonín ROBEK – Mirjam MORAVCOVÁ – Jarmila ŠTASTNÁ (Eds.), Stará dělnická Praha. Život a kultura

pražských dělníků 1848–1939, Praha 1981.

30 / Např. Úmluva o zachování nemateriálního kulturního dědictví přijatá Generální konferencí UNESCO 17. října 2003 jej definuje jako: „...zkušenosti, znázornění, vyjádření, znalosti, dovednosti, jakož i nástroje, předměty, artefakty a kulturní prostory s nimi související, které společnosti, skupiny a v některých případech též jednotlivci považují za součást svého kulturního dědictví.“ Toto vymezení je dále konkretizováno výčtem příkladů kulturního dědictví, kde je mj. uvedeno: „ústní tradice a vyjádření“, „interpretační umění“, „společenské zvyklosti, obřady a slavnostní události“, „dovednosti spojené s tradičními řemesly“. Srov. http://www.mkcr.cz/assets/kulturni-dedictvi/regionalni-a-narodnostni-kultura/_MLUVA.doc (accessed 10. 9. 2007).

31 / Takto komplexně lidovou kulturu chápe i další důležitý oficiální dokument – tzv. Koncepce účinnější péče o tradiční lidovou kulturu v České republice schválená usnesením vlády ČR dne 11. 6. 2003. Viz http://www.mkcr.cz/assets/kulturni-dedictvi/regionalni-a-narodnostni-kultura/schv_len_koncepce.doc (accessed 10. 9. 2007).

32 / Jak již bylo uvedeno, etnologie s termínem kulturně historické dědictví nepracuje. Tradiční lidovou kulturu však můžeme jednoznačně chápat jako jeho součást a oba pojmy lze v rámci této statě vnímat de facto synonymicky.

33 / K etickým pravidlům etnologického bádání, která je nutné respektovat i při provádění terénní práce žáky škol, viz všeobecně respektovaný Etický kodex American Anthropological Association dostupný na <http://www.aaanet.org/committees/ethics/ethcode.htm> (accessed 10. 9. 2007). Etiku národopisného bádání v České republice nevybíravě a přehnaně zkritizoval David SCHEFFEL, Antropologie a etika ve východní Evropě, Národopisný věstník československý 51, 1992, s. 3–10. K tomu viz diskusi v témže časopise roč. 52, 1993, s. 24–35.

34 / Jinak a zcela „polopaticky“ řečeno – zkoumání rodinných vztahů, víry, problematických míst individuální paměti atd. ve vesnici XY je lepší (když vůbec) svěřit jedné malé (např. dvoučlenné) skupince, která bude postupovat velmi citlivě a individuálně. Pokud se na takové otázky bude opakovaně vyptávat 30 „výzkumníků“ nedozví se nic, příslušný badatelský terén nenávratně poškodí a mohou nedobře zasáhnout i do rodinných a jiných vztahů v dané obci.

35 / Jízda králů ve Vlčnově na Uherskobrodsku, která je nám dnes představována jako kvintesence tradiční lidové kultury, je jen jednou (pravda turisty hojně navštěvovanou) ze stovek lokálních variant tzv. královských obyčejů konaných zpravidla o letnicích, které měly původně výrazně prosperitní funkci a až v poslední velmi mladé vývojové fázi ztratily obyčejový, reprezentační a další obsah a staly se z nich jen zábavné masové slavnosti. Hledání dokladů o podobných obyčejích ve vlastním okolí se tak jeví být ideálním prostředkem ke získání schopnosti kriticky reflektovat opravdovou kulturně historickou hodnotu Jízdy králů. Srov. Václav FROLEC, The Ride of Kings and Playing at King, International Folklore Review 7, 1990, s. 66–74; Čeněk ZÍBRT, Veselé chvíle v životě lidu českého, Praha 2006, s. 322–365.

36 / V Čechách stále postrádáme moderní, syntetický přehled tradiční lidové kultury. Stále nejdokonalejšími celkovými nástroji proto zůstávají – z pozic tradičně, silně historicky orientovaného národopisu sepsané – kolektivní statě v tzv. vlastivědách. Srov. Československá vlastivěda, řada II, Národopis, Praha 1936; Československá vlastivěda, díl III, Lidová kultura, Praha 1968. Na rozsáhlejší regiony jsou zaměřeny novější práce Antonín ROBEK – Josef VAŘEKA a kol., Jihočeská vlastivěda. Národopis, České Budějovice 1987; Západočeská vlastivěda. Národopis, Plzeň 1990. Moravská etnografie naproti tomu k celkové syntéze dospěla. Srov. Josef JANČÁŘ (Ed.), Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská, nová řada, sv. 10, Strážnice – Brno 2000. Jednoznačně nejinstruktivnějším zdrojem poznání o tradiční lidové kultuře českých zemí však patrně je Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. – III., Praha 2007. Minimálně s výše citovanými pracemi (či jejich

částmi) je třeba, dle mého názoru, se při přípravě jakýchkoliv školních projektů zaměřených na lidovou kulturu seznámit.

37 / Příklad za vše: venkovský dům se nám může jevit jako snad nejtypičtější hmotný artefakt. Lze dobře popsat, jak přesně vypadá, z čeho a jak byl postaven, můžeme se oprávněně zabývat i těmi nejmenšími technickými a konstrukčními detaily atd. Stavba takového domu však byla zároveň (počínaje výběrem místa – nebylo vhodné stavět např. na zaniklém poli; přes den zahájení stavby – v pondělí či pátek se tak dít nemělo; až po „přenocování“ nějakého hospodářského zvířete v hotovém domě, které mělo vyzkoušet, zda v něm neřádí pekelné mocnosti) spjata s celou řadou rituálových situací a magických praktik, které nám hmotná podoba obydlí vůbec nemusí odhalit. Viz např. Alena PLESSINGEROVÁ: Zvyklosti a pověry při stavbě obydlí a obyčeje spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků, *Český lid* 56, 1969, s. 15–34; Josef VAŘEKA, Lidová architektura, interiér a domové zvyky Čech v epoše národního obrození, *Český lid* 68, 1981, s. 131–144.

38 / Nastíněná kategorizace vychází z třídících principů vypracovaných pro potřeby dokumentace tradiční kultury v českých zemích Národním ústavem lidové kultury, na jejichž přípravě se autor této statě podílel. Podrobněji viz <http://www.lidovakultura.cz/page.aspx?pid=62> (accessed 3. 9. 2007).

39 / Zásadní publikací, ve které lze nalézt informace k teoretickým aspektům studia hmotné kultury i detailní systematiku jejích komponent v historicko-etnologické perspektivě, je Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury I/1, I/2, Praha 1985; II/1, Praha 1995; II/2, Praha 1997.*

40 / Srov. zejména: Josef PETRÁŇ – Lydia PETRÁŇOVÁ, *Rolník v evropské tradiční kultuře*, Praha 2000; Magdalena BERANOVÁ, *Zemědělství starých Slovanů*, Praha 1980; Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*, Praha 1930; Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949; Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích 1–2*, Praha 1994–1995; Antonín MÍKA, *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*, Praha 1960; Vratislav ŠMELHAUS, *Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské*, Praha 1980; TÝŽ, *Základní problémy vývoje zemědělství v českých zemích v období 1750–1850. Vědecké práce Zemědělského muzea 19*, 1979.

41 / Ke vztahu tradičního zemědělství a krajiny srov. Martin GOJDA, *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*, Praha 2000; Martin DOHNAL, *Historická kulturní krajina v novověku*, Praha 2003. Velmi inspirativně k vlivu člověka na utváření středoevropské krajiny Petr POKORNÝ – Pavel HÁJEK – Jiří SÁDLO – Václav CÍLEK – Dagmar DRESLEROVÁ, *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*, Praha 2005. K současným vztahům rolnického hospodaření a krajinných struktur z etnologického hlediska Filip MALÝ – Barbora VIKTORIOVÁ, *Česká etnoekologie*, Praha 1999; Miloslav LAPKA – Miroslav GOTTLIEB, *Rolník a krajina*, Praha 2000.

42 / Též etnografické studie těchto fenoménů jsou poměrně řídké. Srov. např. Josef VAŘEKA – Alena PLESSINGEROVÁ, *Čižba v krkonošském podhůří*, in: A. Robek – J. Vařeka (Eds.), *Člověk a kultura v Krkonoších a krkonošském podhůří. Referáty ze semináře* (Praha 20. 11. 1981), Praha 1985, s. 80–94; Miroslava LUDVÍKOVÁ, *Les a pytláčení na Dražanské vysočině*, *Národopisné aktuality* 13, 1976, s. 72–73.

43 / Etnografické studium se soustřeďuje na zemědělské hospodaření jako na jeden z hlavních předmětů studia, tzv. agrární etnografie (úzce spolupracující zejména s historií zemědělství, dějinami techniky, ale i ekologickými a botanickými obory) je dokonce považována za subdisciplínu národopisu.

44 / Emanuel JANOUŠEK, *Historický vývoj produktivity práce v zemědělství v období pobělohorském*, Praha 1967.

45 / Eduard MAUR, *Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v*

- Čechách, Praha 1990; Vratislav ŠMELHAUS, Výrobní situace velkostatkového i selského hospodářství v českých zemích ve 30. a 40. letech 19. století. Vědecké práce Zemědělského muzea 20, 1980.
- 46 / K v tomto smyslu velmi specifickému regionu z etnografického hlediska modelově Jaroslav ŠTASTNÝ, Tradiční zemědělství na Valašsku. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 35, Praha 1970.
- 47 / Modelově např. Zdeněk TEMPÍR, Výzkum historického vývoje techniky pěstování chmele. Vědecké práce Zemědělského muzea 3, 1963, s. 143–169.
- 48 / František LOM, Zánik trojhonného hospodaření po r. 1848. Český lid 3, 1948, s. 157–164, 200–208.
- 49 / Ladislav ULČÁK, K vývoji plužiny do konce 16. století, Československá etnografie 8, 1960, s. 139–166.
- 50 / K dějinám pěstování, socioekonomickým aspektů rozšíření brambor i vnímání této plodiny obyvateli venkova viz František KUTNAR, Malé dějiny brambor, Praha – Pelhřimov 2004 (2. přepracované vydání).
- 51 / František LOM, Snahy o zušlechtování skotu od 17. století v Čechách. Vědecké práce Zemědělského muzea 7, 1967, s. 127–140.
- 52 / Vratislav ŠMELHAUS, Ikonografie krajiny a života lidu, Český lid 52, 1965, s. 352–359.
- 53 / K tomu viz František MATĚJEK, Pomístní jména a hospodářsko-společenský vývoj venkova, Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 7, 1966, s. 172–176; Eva SEMOTANOVÁ, Historická geografie českých zemí, Praha 1998.
- 54 / Nejpřehledněji Vlastimil VONDRUŠKA, Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914), Roztoky u Prahy 1989.
- 55 / Etnografická typologie ořebného nářadí v českých zemích je z hlediska zpracovanosti a detailnosti unikátní v celoevropském kontextu. Srov. např. František ŠACH, Rádlo a pluh na území Československa. Vědecké práce Zemědělského muzea 1, 1961, s. 25–155; TÝŽ, Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa. Vědecké práce Zemědělského muzea 3, 1963, s. 173–231.
- 56 / Emanuel JANOUŠEK – Zdeněk BERAN, Hustota setby a způsob setí obilovin ve vývoji naší zemědělské výroby. Historie a muzejnictví 1, 1956, s. 263–314.
- 57 / Přehledně Vlastimil VONDRUŠKA, Tradiční žňové nástroje. Muzejní a vlastivědná práce 20, 1982, s. 83–92.
- 58 / Viz např. Jaroslav ŠTIKA, Rozšíření karpatské salašnické kultury na Moravě, Český lid 48, 1961, s. 97–105.
- 59 / Základní přehled o lidové rukodělné výrobě podává následující literatura: Josef JANČÁŘ, Lidová rukodělná výroba na Moravě, Strážnice 1988; Josef JANÁČEK, Přehled vývoje řemeslné výroby za feudalismu, Praha 1963; Zdeněk MARTÍNEK, Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III., Praha 2000; Vladimír SCHEUFLER, Domácká výroba v českých zemích. Etnografický atlas II., Praha 1991; Alena VONDRUŠKOVÁ – Vlastimil VONDRUŠKA, Tradice lidové tvorby, Praha 1988. Popularizační formou zpřístupňují lidovou výrobu Miroslav JANOTKA – Karel LINHART, Řemesla našich předků, Praha 1987; Miroslav JANOTKA – Karel LINHART, Zapomenutá řemesla, Praha 1984. Ikonografické doklady shromáždili Václav HUSA – Josef PETRÁŇ – Alena ŠUBRTOVÁ, Homo faber, Praha 1967.
- 60 / K etnologické klasifikaci lidové výroby viz Vlasta SVOBODOVÁ, Domácká lidová výroba v rámci zemědělského hospodaření. Časopis moravského zemského muzea 93, 1974, s. 392–412; Roman TYKAL (Ed.), Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Měčín 2000; Jiří WOITSCH, Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby, Národopisný věstník 63, 2004, s. 13–21.

- 61 / Tak populární „lidový“ malovaný nábytek byl lidový jen z hlediska svého umístění v nejbohatších venkovských interiérech. Jeho tvůrci byli velmi často městští profesionálové pouze uspokojující specifické estetické a funkční požadavky vesnických zákazníků. Srov. Helena JOHNOVÁ – Jitka STAŇKOVÁ, Lidový malovaný nábytek v českých zemích, Praha 1989.
- 62 / Richard JEŘÁBEK, Výtvarná kultura lidu (Miniterminologie). Umění a řemesla 1979, s. 4–7; TÝŽ, Výtvarná kultura lidu (Pokus o systematizaci lidového a zlidovělého umění), Umění a řemesla 1989, s. 7–11; Jitka STAŇKOVÁ, Lidové výtvarné umění, Praha 1967; Jitka STAŇKOVÁ – Ludvík BARAN, Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska, Praha 1987; Karel ŠOUREK, Lidové umění v Čechách a na Moravě, Praha s. d.
- 63 / Viz Miroslav JANOTKA, K otázce pojmu „lidová umělecká výroba“, Umění a řemesla 1958, s. IX; Vladimír SCHEUFLER, Lidová výroba a umělecké řemeslo, Umění a řemesla 1959, s. 96–101.
- 64 / Karel PAVLIŠTÍK, Dřevo, proutí, sláma v tradiční rukodělné výrobě na Podřevnicku, Zlín 2005.
- 65 / Václav BRAND, Lidové hračkářství ve Skašově. Nové poznatky o jeho vzniku a vývoji, Minulostí Západočeského kraje 15, 1989, s. 151–186; Miroslav JANOTKA, Příprava a užití štípaného dřeva v tradiční výrobě, Český lid 50, 1963, s. 152–163, TÝŽ, Samorosty v tradiční dřevařské výrobě, Český lid 48, 1961, s. 247–255.
- 66 / Luděk ŠTĚPÁN – Magda KŘIVANOVÁ, Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách. Historie a technika vodních a větrných mlýnů, hamrů, pil, valch, olejen, stoup, Praha 2000.
- 67 / Při výchově ke vztahu ke kulturně historickému dědictví mohou být priority jiné – lze se např. zaměřit na hledání „starodávných“ nástrojů a výrobků a zjišťovat, k čemu a jak mohly sloužit, kdo je vyráběl apod. Vhodnou formou poučení mohou být instruktivní řady videodokumentů připravované např. Etnologickým ústavem AV ČR či Národním ústavem lidové kultury ve Strážnici. Též série monografií nakladatelství Grada obsahuje kromě nástinů dějin příslušných oborů i praktické návody k jejich „vyzkoušení“. Srov. např. Lenka BLAŽKOVÁ, Voskařství, Praha 2006; Ivo FROLEC, Kovářství, Praha 2004; Milena HABUSTOVÁ – Jiřina VESELSKÁ, Tradiční pečivo, Praha 2004; Gabriela MARKOVÁ, Košíkářství, Praha 2005; Helena ŠENFELDOVÁ, Pletení ze slámy, Praha 2004; Alena VONDRUŠKOVÁ, Drátenictví, Praha 2002; Alena VONDRUŠKOVÁ – Iva PROŠKOVÁ, Krajčářství, Praha 2004.
- 68 / Srov. František ROUBÍK, Silnice v Čechách a jejich vývoj, Praha 1938.
- 69 / Srov. Milan HLAVAČKA, Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce, Praha 1990.
- 70 / K němu přehledně Richard JEŘÁBEK, Karpatské vorařství v 19. století, Praha 1961; Vladimír SCHEUFLER – Václav ŠOLC, Já jsem plavec od vody, České Budějovice 1986; Vladimír SCHEUFLER – Václav ŠOLC, Voroplavba na jihočeských tocích, Praha 1970.
- 71 / Ludvík BARAN, Smyky a saně v zemích českých a na Slovensku, Československá etnografie 5, 1957, s. 333–347.
- 72 / Modelově Jaroslav KRAMAŘÍK, Záprah skotu v Pošumaví, Československá etnografie 8, 1960, s. 253–272.
- 73 / Množství textů, které se týkají tradiční architektury, lze počítat na tisíce a orientace v nich je poměrně nesnadná. Ze základních syntéz lze doporučit zejména: Václav FROLEC, Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno 1974; Jiří LANGER, Co mohou prozradit lidové stavby, Rožnov pod Radhoštěm 1997; Václav MENCL, Lidová architektura v Československu, Praha 1980; Jiří ŠKABRADA, Lidové stavby. Architektura českého venkova, Praha 1999. Jako terminologická, výkladová i bibliografická příručka by měla sloužit hlavně: Václav FROLEC – Josef VAREKA, Lidová architektura. Encyklopedie, Praha 1983 (2. vyd Praha 2007).

74 / Pro seznámení s lidovou architekturou v rámci výchovy ke vztahu ke kulturně historickému dědictví lze využít jednak přímo v původním terénu (tzv. in situ) stojící tradiční stavby – mnohé z nich mohou být i ve vlastnictví rodin, příbuzných a známých žáků – v případě jejich vyšší koncentrace v jedné obci chráněné v tzv. vesnických památkových rezervacích a zónách. Těch je v současnosti státem vyhlášeno 61, resp. 211 (viz <http://monumnet.npu.cz/chruzemi/hledani.php>, accessed 10. 9. 2007). Specifickou, didakticky velmi účinnou, nesmírně populární, ale ne vždy realitě minulého života zcela odpovídající formou prezentace lidových staveb jsou tzv. skanzeny neboli muzea v přírodě, ve kterých stojí zpravidla kopie či rozebrané a na nové místo přenesené zajímavé a cenné lidové stavby. Nejstarší skanzen v Evropě byl založen v roce 1891 (Skansen ve Stockholmu) a v českých zemích v roce 1925 v Rožnově pod Radhoštěm. Ke skanzenům srov. Jiří LANGER, *Evropská muzea v přírodě*, Praha 2005.

75 / Velmi produktivní vzájemné obohacení archeologie a etnografie je vidět např. na pracích Pavla Vařeky. Srov. alespoň Pavel VAŘEKA, *Archeologie středověkého domu I. Proměny vesnického obydlí v Evropě v průběhu staletí*, Plzeň 2004.

76 / Zdeněk LÁZNIČKA, *Typy venkovského osídlení v Československu*, Brno 1956; Josef POHL, *Typy vesnických sídel v Čechách*, *Národopisný věstník československý* 27–28, 1934–1935, s. 5–55.

77 / Nejrespektovanější typologie Josefa Vařeky na našem území rozlišuje tyto regionální oblasti lidového obydlí: 1. Dům středočeské pahorkatiny a povodí Berounky, 2. Jihočeský dům, 3. Dům jihozápadních Čech, 4. Dům severozápadních Čech, 5. Severočeský dům, 6. Dům severovýchodních Čech, 7. Dům východních Čech a západní Moravy, 8. Dům Pomoraví a dolního Podyjí, 9. Dům severní Moravy a Opavského Slezska, 10. Karpatský dům. Viz Josef VAŘEKA, *Typy a oblasti lidového domu v českých zemích*, *Český lid* 66, 1979, s. 149–155.

78 / Z prací věnovaných dílčím problémům národopisného studia staveb a sídel srov. např. Vilém PRAŽÁK, *K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahu k staroslovanskému a franskému domu*, *Český lid* 52, 1965, s. 267–275; Josef VAŘEKA, *K otázce vývoje a geografického rozšíření kamenného domu v Čechách*, *Český lid* 60, 1973, s. 86–94; Vilém PRAŽÁK – Josef VAŘEKA, *Chebský statek a jeho vztahy k středoevropskému lidovému domu hrázděnému*, *Český lid* 58, 1971, s. 193–201; Josef VAŘEKA – Josef SCHEYBAL, *Hrázděný dům v Čechách a jeho vztah k oblastem patrové lidové architektury*, *Český lid* 63, 1976, s. 4–22.

79 / Vilém PRAŽÁK, *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*, *Český lid* 53, 1966, s. 321–348.

80 / Josef VAŘEKA – Alena PLESSINGEROVÁ – Lydia PETRÁŇOVÁ, *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátků národního obrození*, *Český lid* 75, 1988, s. 202–211.

81 / Základními dostupnými pracemi o tradičním oděvu jsou pro české prostředí: Drahomíra STRÁNSKÁ, *Lidové kroje*, in: *Československá vlastivěda. Řada II. Národopis*, Praha 1936, s. 207–248; TÁŽ, *Lidové kroje v Československu. Díl I. Čechy*, Praha 1949; Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Lidový oděv v Čechách 19. století*, Praha 1984; Alena JEŘÁBKOVÁ, *Odivání*, in: *Lidová kultura na Moravě, Strážnice – Brno 2000*, s. 116–158.

82 / Termínem kroj se původně označoval v podstatě jakýkoliv oděv. Srov. např. Čeněk ZÍBRT – Zikmund WINTER, *Dějiny kroje v zemích českých I.–II.*, Praha 1891–1892.

83 / K takovému pojetí někdy tenduje jinak patrně nejlepší současná odbornice na lidový oděv v českých zemích Jiřina Langhammerová. Srov. Jiřina LANGHAMMEROVÁ, *České lidové kroje*, Praha 1994; TÁŽ, *Lidové kroje z České republiky*, Praha 2001.

84 / V souvislosti s revolučními událostmi roku 1848 dokonce došlo k pokusu o „vytvoření“ českého národního kroje. Viz Mirjam MORAVCOVÁ, *Národní oděv roku 1848*, Praha 1986; Jan RANDÁK, *Symbolické chování v revoluci 1848: revoluční móda*, *Český lid* 93, 2003, s.

49–69.

85 / Ludmila KYBALOVÁ, O hnutí svérázovém, Umění a řemesla 1989, s. 60–64; Irena ŠTĚPÁNOVÁ, Projevy svérázu v české společnosti 80. let 19. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 4, Studia Ethnographica 9, Praha 1998, s. 115–123; TÁŽ, Projevy svérázu v české společnosti 90. let 19. století, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 4, Studia Ethnographica 10, Praha 2002, s. 143–150; Josef VYDRA, Svéráz, letoráz, nehoráz, Věci a lidé 4, 1952–1953, s. 404–455.

86 / Uměle obnovený či vykonstruovaný „kroj“ totiž není ničím jiným než divadelním kostýmem.

87 / Jedinečnou analýzu lidového oděvu z hlediska antropologického funkčního strukturalismu provedl v moravském prostředí etnolog ruského původu Bogatyrev. Viz Petr BOGATYREV, Funkcie kroja na Moravskom Slovensku, Martin 1937.

88 / Viz např. Jitka STAŇKOVÁ, České lidové tkaniny, Praha 1989; TÁŽ, Lidové výšivky v Čechách. Studie o lidové umělecké výrobě 3, Praha 1975; Jiřina LANGHAMMEROVÁ, Lidová krajka v českých zemích, Muzejní a vlastivědná práce 15, 1977, s. 139–159.

89 / Obecně k dějinám a etnologii stravy Magdaléna BERANOVÁ, Jídlo a pití v pravěku a ve středověku, Praha 2005; Massimo MONTANARI, Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě, Praha 2003.

90 / Ze základních, ovšem někdy již poněkud antikvovaných prací srov. Marie ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, Česká strava lidová, Praha 1945; Jaroslav ŠTIKA, Lidová strava na Valašsku, Ostrava 1980; Jarmila ŠTASTNÁ – Ludmila PRACHAŘOVÁ, Lidové pečivo v Čechách a na Moravě, Praha 1988; Ladislav KAIZL, Lidová výživa. Strava v Podkrkonoší, Praha 1944; Zikmund WINTER, Kuchyně a stůl našich předků, Praha 1892; Čeněk ZÍBRT, Lidová kuchyně a kuchařství staročeské, Český lid 16, 1907, s. 167–172.

91 / Např. pro P. Burkeho je nemateriální kultura v podstatě jedinou relevantní formou lidové kultury. Srov. P. BURKE, Lidová kultura, *passim*.

92 / K tomu naposledy Richard JEŘÁBEK, Kultura materiální, duchovní a sociální – antikvovaná trichotomie, Národopisná revue 10, 2000, s. 5–6.

93 / Ze základní folkloristické literatury srov. Petr BOGATYREV, Souvislosti tvorby, Praha 1971, Bohuslav BENEŠ, Úvod do folkloristiky, Brno 1980; František BONUŠ, Úvod do studia hudební a taneční folkloristiky, Praha 1964; Jiří HORÁK, Naše lidová píseň, Praha 1946; TÝŽ, České legendy, Praha 1950; Oldřich SIROVÁTKA, Folkloristické studie, Brno 2002; Milan LEŠČÁK – Oldřich SIROVÁTKA, Folklor a folkloristika. O ľudovej slovesnosti, Bratislava 1982; Lubomír TYLLNER, Úvod do studia lidové písně, České Budějovice 1989; Bedřich VÁCLAVEK, Písemnictví a lidová tradice, Olomouc 1938.

94 / Vedle nesčetných populárních a populárně-vědeckých lokálních a regionálních sbírek srov. zejm. František BARTOŠ, Národní písně moravské nově nasbírané, Praha 1889–1901; František L. ČELAKOVSKÝ, Slovanské národní písně, Praha 1946; Václav FLAJŠHANS, Česká přísloví, Praha 1911–1913; Karel J. ERBEN, Prostonárodní české písně a říkadla, Praha 1886; František SUŠIL, Moravské národní písně, Brno 1951 (4. vyd.); Václav TILLE, Soupis českých pohádek, I, II/1, II/2, Praha 1929–1937; Vladimír KARBUSICKÝ, Nejstarší pověsti české, Praha 1967; Jiří POLÍVKA, Slovanské pohádky, Praha 1932, Jaroslav ZAORÁLEK, Lidová rčení, Praha 2000 (reprint); Karel WEIS, Český jih a Šumava v lidové písni 1–15, Praha 1928–1941.

95 / Přehled současných projevů folklorismu podávají Martina PAVLICOVÁ – Lucie UHLÍKOVÁ (Eds.), Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku, Strážnice 1997; Alena VONDRUŠKOVÁ, Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí v Čechách, Strážnice 2000. K teoretické reflexi viz Hermann BAUSINGER, „Folklorismus“ jako mezinárodní jev, Národopisné aktuality 7, 1970, s. 217–222; Dušan HOLÝ – Oldřich SIROVÁTKA, O folkloru a folklorismu, Národopisné aktuality 22, 1985, s.

73–84.

96 / Angličtina pro takový „folklor“ užívá vtipné označení „folklor on stage“, tedy „folklor na podiu“.

97 / Václav FROLEC, Lidová obyčejová tradice a obřadní kultura. Terminologické otázky, Národopisné aktuality 19, 1982, s. 253–272.

98 / Ze základní národopisné literatury k lidové obřadnosti srov. Václav FROLEC, Svátky a slavnosti v lidové kultuře. Opus musicum 18, 1986, s. 33–40; TÝŽ, Vánoce v české kultuře, Praha 1988; Václav FROLEC (Ed.), Obřadní obchůzky, Uherské Hradiště 1988; Věra FROLCOVÁ, Velikonoce v české lidové kultuře, Praha 2001; Jiří HORÁK, Zvyky, obyčeje a výroční obřady našeho lidu, Praha 1925; Jiřina LANGHAMMEROVÁ, Lidové zvyky, Praha 2004; Antonín VÁCLAVÍK, Výroční obyčeje a lidové umění, Praha 1959; Čeněk ZÍBRT, Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk, Praha 1889, TÝŽ, Veselé chvíle v životě lidu českého, Praha 2006 (reprint).

99 / Viz též Jan VYHLÍDAL, Rok ve starodávných slavnostech našeho lidu. Praha 1901; Č. ZÍBRT, Veselé chvíle; TÝŽ, Staročeské výroční obyčeje; Alena PLESSINGEROVÁ, Vrkoč – příspěvek k studiu zimních obyčejů, Český lid 45, 1958, s. 62–84; Josef TOMEŠ, Masopustní, jarní a letní obyčeje na moravském Valašsku, Strážnice 1972; František VANČÍK, Kalendářní obyčeje z jihočeského Soběnova, Praha 1969.

100 / Modelově viz František J. ČEČETKA, Od kolébky do hrobu. Lidopisné obrázky z Poděbradska, Praha 1900.

101 / Synteticky Alexandra NAVRÁTILOVÁ, Narození a smrt v české lidové kultuře, Praha 2004.

102 / Ilona VOJANCOVÁ, Od svatby ke kolíbce, Pardubice 1995.

103 / Viz zejména A. NAVRÁTILOVÁ, Narození a smrt; Iva HEROLDOVÁ, Některé výsledky dotazníkové akce „Smrt, pohřeb, vzpomínkové slavnosti za mrtvé (obřady, obyčeje a pověry)“ v severovýchodních Čechách a na jižní Moravě, Národopisný věstník československý 46, 1987, s. 13–48.

104 / Ze základní literatury (převážně historické) srov. Zdeněk NEŠPOR, Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století, Ústí nad Labem 2006; Jan HORSKÝ – Zdeněk NEŠPOR, Typologie české víry raného novověku. Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století, Český časopis historický 103, 2005, s. 41–86; Eva MELMUKOVÁ, Patent zvaný toleranční, Praha 1999; Karl VOCELKA, Habsburská zbožnost a lidová zbožnost. K mnohovrstevnatosti vztahů mezi elitní a lidovou kulturou, Folia Historica Bohemica 18, 1997, s. 225–239; František KUTNAR, Sociálně myšlenková tvárnost obrozeneckého lidu, Praha 1948; Karel PROCHÁZKA, Lid český z hlediska prstonárodně náboženského, Praha 1910; Čeněk ZÍBRT, Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku, Praha 1995 (reprint).

105 / To se týká i mediálně vděčných témat tradiční medicíny a lidového léčitelství. Literaturu k těmto otázkám shrnuje Dana MOTYČKOVÁ, Lidové léčitelství. Léčitelé. Alternativní medicína. Výběrová bibliografie, Praha 2003.

106 / K některým z nich viz Drahomíra STRÁNSKÁ, Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při setí, Praha 1931; Jaroslav KRAMAŘÍK, Víra v pražence na Chodsku, Český lid 48, 1961, s. 225–229; Jaroslav ŠTASTNÝ, Pověrečné představy a praktiky spojené s chovem dobytka na Valašsku, Československá etnografie 9, 1961, s. 195–208; František BARTOŠ, Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství, Český lid 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; J. PETRÁŇ – L. PETRÁŇOVÁ, Rolník, s. 128–146.

107 / K tomu srov. Aron GUREVIČ, Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku, Praha 1996; Ludmila TARCALOVÁ (Ed.), Magie a náboženství, Uherské Hradiště 1997.

108 / Srov. Markus CERMAN – Eduard MAUR, Proměny vesnických sociálních struktur v

- Čechách 1650–1750, Český časopis historický 98, 2000, s. 737–774; Otto PLACHT, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století, Praha 1957.
- 109 / K nim ve středoevropském kontextu: Andreas GESTRICH – Jens-Uwe KRAUSE – Michael MITTERAUER, Geschichte der Familie, Stuttgart 2003; Josef EHMER – Michael MITTERAUER, Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften, Wien 1986; Pavla HORSKÁ a kol., Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, Rodina našich předků, Praha 1996; Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996; Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie, Historická demografie 17, 1993, s. 7–35; Iva HEROLDOVÁ, Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm, Český lid 68, 1981, s. 150–168; Zikmund WINTER, Z rodiny a domácnosti staročeské, Praha 1912.
- 110 / Soňa ŠVECOVÁ, Dva typy tradiční rolnícké rodiny v Československu, Český lid 76, 1989, s. 210–222.
- 111 / Karel FOJTÍK, Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině 17. století, Československá etnografie 10, 1962, s. 1–26; Jiří LANGER, Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v Západních Karpatech, Historická demografie 16, 1992, s. 87–95.
- 112 / V českých zemích se národopisný výzkum tohoto fenoménu prováděl nesystematicky, zajímavé inspirace poskytuje ovšem diskuse na téma „O problematice společenských vztahů. Kmotrovstvo“ otištěná v časopise Slovenský národopis 22, 1974, s. 108–146 (např. texty Soni Švecové a Josefa Kanderta).
- 113 / Vzhledem k mimořádné intimitě otázek spojených s rodinným životem lze při jejich případném zohlednění při výchově ke vztahu ke kulturně historickému dědictví doporučit primární orientaci žáků na „výzkum“ někdejších forem vztahů ve vlastních rodinách, zájem o genealogické studium atd. Provádění terénního bádání v současnosti a navíc v cizím prostředí je, domnívám se, navýsost problematické.
- 114 / Přes veškerou snahu je text mírně nevyvážený ve prospěch materiálních složek lidové kultury. Způsobuje to jednak odborná specializace autora, zaměření projektu na propojení kulturního a přírodního (krajinného) dědictví a hlavně představa, že pro školní prezentaci, jakési první „osahání si“ lidové kultury, jsou hmotné artefakty atraktivnější – zatímco studium pohádek, nemluvě o výkladech o lidové religiozitě, může působit komplikace všem participujícím, návštěva skanzenu, vyzkoušení si tradičního řemesla, ušití si lidového oděvu, hledání zaniklých polí, dokumentace vlastní chalupy apod. jsou ideálním odrazovým můstkem k porozumění jejím dalším formám.
- 115 / Pojem užívaný Josefem Petráňem. Srov. např. Josef PETRÁŇ, Příběh Ouběnic, Ouběnice 2000.

Výběr doporučené literatury

- Michail Michajlovič BACHTIN, François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance, Praha 2007
- Bohuslav BENEŠ, Úvod do folkloristiky, Brno 1980
- Peter BURKE, Lidová kultura v raně novověké Evropě, Praha 2005
- Československá vlastivěda, řada II, Národopis, Praha 1936
- Československá vlastivěda, díl III, Lidová kultura, Praha 1968
- Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996
- Richard van DÜLMEN, Kultura a každodenní život v raném novověku, I, Praha 1999, II–III, Praha 2006
- Věra FROLCOVÁ, Velikonoce v české lidové kultuře, Praha 2001

Václav FROLEC, Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno 1974
 Václav FROLEC (Ed.), Vánoce v české kultuře, Praha 1988
 Václav FROLEC – Josef VAŘEKA, Lidová architektura. Encyklopedie, 2. vyd., Praha 2007
 Aron GUREVIČ, Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku, Praha 1996
 Jiří HORÁK, Naše lidová píseň, Praha 1946
 Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, Rodina našich předků, Praha 1996
 Václav HUSA – Josef PETRÁŇ – Alena ŠUBRTOVÁ, Homo faber, Praha 1967
 Josef JANČÁŘ (Ed.), Lidová kultura na Moravě. Vlastivěda moravská, nová řada, sv. 10, Strážnice – Brno 2000
 Josef JANČÁŘ, Lidová rukodělná výroba na Moravě, Strážnice 1988
 Kamil KROFTA, Dějiny selského stavu, Praha 1949
 Hansjörg KÜSTER, Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa, München 1995
 František KUTNAR, Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu, Praha 1948
 Jiří LANGER, Co mohou prozradit lidové stavby, Rožnov pod Radhoštěm 1997
 Jiří LANGER, Evropská muzea v přírodě, Praha 2005
 Jiřina LANGHAMMEROVÁ, Lidové kroje z České republiky, Praha 2001
 Jiřina LANGHAMMEROVÁ, Lidové zvyky, Praha 2004
 Miloslav LAPKA – Miroslav GOTTLIEB, Rolník a krajina, Praha 2000
 Milan LEŠČÁK – Oldřich SIROVÁTKA, Folklór a folkloristika. O ľudovej slovesnosti, Bratislava 1982
 Lidová kultura : národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, I – III, Praha 2007
 Filip MALÝ – Barbora VIKTORIOVÁ, Česká etnoekologie, Praha 1999
 Zdeněk MARTÍNEK, Řemeslná, domácká a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III., Praha 2000
 Václav MENCL, Lidová architektura v Československu, Praha 1980
 Massimo MONTANARI, Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě, Praha 2003
 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, Narození a smrt v české lidové kultuře, Praha 2004
 Zdeněk NEŠPOR, Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století, Ústí nad Labem 2006
 Paul OLIVER (Ed.), The Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World, I – III, Cambridge 1997
 Martina PAVLICOVÁ – Lucie UHLÍKOVÁ (Eds.), Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku, Strážnice 1997
 Josef PETRÁŇ – Lydia PETRÁŇOVÁ, Rolník v evropské tradiční kultuře, Praha 2000
 Josef PETRÁŇ a kol., Dějiny hmotné kultury I/1, I/2, Praha 1985; II/1, Praha 1995; II/2, Praha 1997
 Petr POKORNÝ – Pavel HÁJEK – Jiří SÁDLO – Václav CÍLEK – Dagmar DRESLEROVÁ, Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí, Praha 2005
 Karel PROCHÁZKA, Lid český z hlediska prostonárodně náboženského, Praha 1910
 Antonín ROBEK – Josef VAŘEKA a kol., Jihočeská vlastivěda. Národopis, České Budějovice 1987
 Simon SCHAMA, Krajina a paměť, Praha 2007
 Peter SLAVKOVSKÝ, Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase, Bratislava 2002
 Jitka STAŇKOVÁ – Ludvík BARAN, Lidové umění z Čech, Moravy a Slezska, Praha 1987
 Drahomíra STRÁNSKÁ, Lidové kroje v Československu. Díl I. Čechy, Praha 1949
 Jiří ŠKABRADA, Lidové stavby. Architektura českého venkova, Praha 1999
 Irena ŠTĚPÁNOVÁ, Lidový oděv v Čechách 19. století, Praha 1984
 Lubomír TYLLNER, Úvod do studia lidové písně, České Budějovice 1989
 Marie ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, Česká strava lidová, Praha 1945
 Bedřich VÁCLAVEK, Písemnictví a lidová tradice, Olomouc 1938

Antonín VÁCLAVÍK, Výroční obyčeje a lidové umění, Praha 1959
Josef VAŘEKA, Typy a oblasti lidového domu v českých zemích, Český lid 66, 1979, s. 149–155
Josef VAŘEKA – Luděk ŠTĚPÁN, Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech, Hradec Králové 1991
Alena VONDRUŠKOVÁ, Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí v Čechách, Strážnice 2000
Vlastimil VONDRUŠKA, Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914), Roztoky u Prahy 1989
Alena VONDRUŠKOVÁ – Vlastimil VONDRUŠKA, Tradice lidové tvorby, Praha 1988
Západočeská vlastivěda. Národopis, Plzeň 1990
Čeněk ZÍBRT, Veselé chvíle v životě lidu českého, Praha 2006